

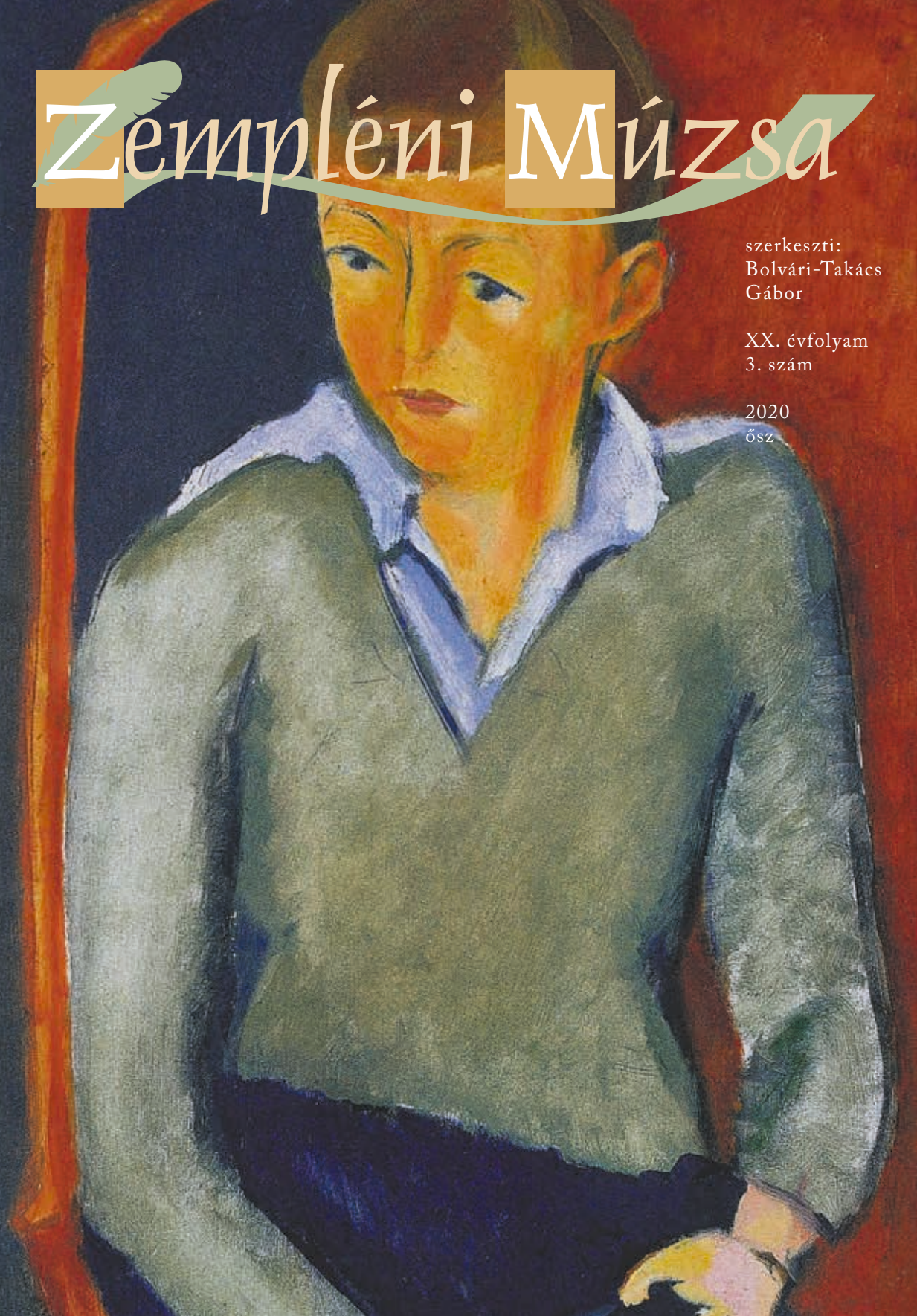
2020 őszi

Zempléni Múzsza

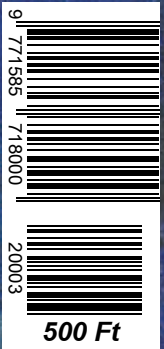
szerkeszti:
Bolvári-Takács
Gábor

XX. évfolyam
3. szám

2020
ősz

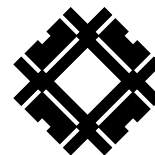

Zempléni Múzsza

zemplenimuzsa.hu

500 Ft

LÁTÓTÉR

KISS Endre:
Úton Herder felé

5

PODLOVICS
Éva Lívia:
A gadameri *Szép*

11

TÁMBA Renátó:
Gyermekszemlélet
Tihanyi Lajos festészetében

18

BÁTORINÉ
MISÁK Marianna:
Lányok a sárospataki
református gimnáziumban

33

BOLVÁRI-TAKÁCS
Gábor:
Aczél György
külpolitikai nézetrendszere

40

LÁTÓMEZŐ

PAULJUCSÁK Péter
versei

64

FARKAS Gábor
versei

67

VASAS Tamás
versei

71

BOGA Bálint
versei

74

BÁNFAI Zsolt
versei

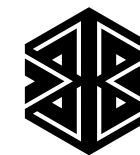
76

VADÁSZ János:
Álmok

79

Lencsés Károly:
Legyen fénye

80

LÁTÓSZÖG

FORRAY R. Katalin -
KOZMA Tamás:
Tanítók és tanítóképzők,
1918–1919

81

CSEH Gizella:
Női szerepkörök
a 19–20. század fordulóján

84

SZÉMAN
Emese Rózsa:
Adorjánné Weress
Margit levelei Reményik
Sándorhoz

87

NÉMETH József:
Nemzeti történelem –
technikai kultúra

91

Polcraivaló
(könyvajánlók)

97

. . .

*A címlapon, a hátsó belső
borítón és a hátlapon Tihanyi
Lajos (1885–1938) festményei
látbatók. Lásd Tamba Renátó
tanulmányát!*

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor

Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István

Szerkesztőségi munkatársak: Barna Péter, Haffner Anikó

Arculat és tördelés: Tellinger András

A lap szellemiségét gondozó Zempléni Múzsza Kör további tagjai:

Baráth Béla Levente, Koncz Gábor, Lapis József, Lőrincz Szabolcs,

Nagy György András, Takács Ádám, Ugrai János.

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány

Adószám: 18442960-1-05

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Szerkesztőségi és kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk: btg@zemplenimuzsa.hu

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft. Előfizetési díj egy évre 2000,- Ft.

Előfizethető átutalással a Zempléni Múzsza Alapítvány 11994105-06429168-10000001 számlaszámára.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Számunk szerzői

Bánfai Zsolt német nyelvtanár, fordító. *Bátoriné Misák Marianna* PhD református teológus-lelkész, egyháztörténész, könyvtáros, főiskolai adjunktus. *Boga Bálint* dr.med. belgyógyász, onkológus, geriáter szakorvos. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Cseh Gizella* PaedDr tanár, újságíró, idegenvezető. *Farkas Gábor* költő, tanár, irodalomkritikus. *Forray R. Katalin* DSc szociológus, professzor emerita. *Kiss Endre* DSc filozófus, filozófiatörténész, germanista, egyetemi tanár. *Kozma Tamás* DSc nevelésszociológus, professzor emeritus. *Lencsés Károly* költő. *Németh József* (1938–2019) CSc, PhD tudomány- és technikátörténész, címzetes egyetemi tanár. *Pauljucsák Péter* költő, pszichológus. *Podlovics Éva Lívia* PhD filozófus, nyelvész, egyetemi adjunktus. *Széman Emese* Rózsa PhD az EMKE kutatója, emlékház-vezető (Kolozsvár). *Tamba Renátó* PhD gyermekkor-kutató, író, fejlesztőpedagógus. *Vadász János* költő. *Vasas Tamás* költő, slammer, fordító, zenész, állambölcséleti és politikai filozófiai PhD kutató.

Állandó támogató: Nemzeti Kulturális Alap

KISS Endre Úton Herder felé

Herder teljesítménye *összehasonlíthatatlan* (inkommenzurábilis), ebben a tekintetben szinte valószínűtlen is. Ennek határozott leszögezése nem erkölcsi kötelesség, de intellektuális szükségszerűség is. E teljesítmény egyszer bizonyára elkészülő összegezése bizonyosra vehető módon írja majd át a klasszikus idealizmus, s azon túlmenően, illetve azon keresztül az egész modern német kultúra értelmezését. A valóságos rekonstrukcióba is be kell építeni azokat az alapokat, amelyeket egy valóságos építménybe egykor építettek, és amelyek e valóságos épület terhére a későbbi korokban is viselik.

Ezt a semmihez sem hasonlítható teljesítményt segít értelmezni a *köztes felvilágosodás* (Inter-Aufklärung) fogalma. A köztes felvilágosodás teljes tartalmi kifejtésére nincs szükség, fontos a pillanat megfogalmazása, azé a pillanaté, amely éppen a köztes felvilágosodás új talaján Herder számára lehetővé teszi, hogy új módon pillanthasson körül minden irányban. Megszületik a megfelelő pillanat és a szükséges összefüggés a kontinentális Európa és abban az önálló államiságukat még el nem érő társadalmak és kultúrák problematikájának teljes körű és egyben *együttes* megalapozására.

Nem kerülhetjük meg, hogy ne próbálnánk az egészre utaló vonásokban is összefoglalni ezt a különleges teljesítményt. Az összefoglalás során természetesen mi is újra meg újra be-lekerülhetünk azokba a rossz körökbe, amelyek Herder eddigi feltűnően hiányos és szelektív recepcióját jellemezték.

Minden felvilágosodás rekonstrukciójának immanens problémája, hogy a felvilágosodás folyamatát mennyire tekintsék *lineárisnak*. A felvilágosodás alapjelensége, a tudat tartalmi változása nyilvánvalóan spontán és lineáris folyamat, arról nem is beszélve, hogy a felvilágosodás maga volt az a filozófiai áramlat, amelyik a lineáris fejlődés gondolatát győzelemre vitte. Ez a mindennapi tudat gyökeres megváltozásával volt azonos. A felvilágosodás linearitása törte át az addigi körkörös, ciklikus történelem-modelleket.

A felvilágosodás folyamata folyik, de szünetelhet is. Halad, de fel is függeszthetik. A történelmi probléma itt nemcsak abban áll, hogy ilyen állapotokat egyáltalán érzékeljenek és doktriner módon ne kereszteljenek át mindent a felvilágosodás elemévé (vagy ellenségévé), de abban is, hogy milyen terminológiát használjunk ezekre az átmeneti korszakokra.

A történelem filozófiai szemlélete, a népköltészet iránti érdeklődés, a civilizációk új szemlélete, a civilizációk egyenlőségének tétele, a társadalmi lét újratermelődésének új felfogása, és sorolhatnánk minden olyan felismerést, amelyek egyenként a maguk külön címszavai alatt már bekerültek a tudományos és filozófiai irodalomba, mind úgy rögzültek az emlékezetben, hogy elszakadtak az inter-aufklérista alapoktól. A felvilágosodásnak ezek a felfüggesztett és újra meginduló mozgásai irányítják Herder figyelmét az ember eddigi útjára, mindenoldalú

történelmi szerepére. Az akkori értelmiség éppen ezzel a problémával kénytelen szembenézni, szemükben a felvilágosodás jelene túlnyomórészt *cselekvés* és annak előkészítése. Az inter-aufklérizmus jelensége magyarázza meg Herder diadalmas és egyben nyomorúságos utóéletét is. Alapvető gondolatai az inter-aufklérizmus masszív háttérének figyelembevételével nélkül *preparadigmatikusnak* tűnnek.

Ebből az a groteszk következmény származik, hogy a tökéletes végeredmény akadémikus értelemben sok esetben előzményként értelmezendő. Sok későbbi átfogó paradigma hivatkozik vagy kellene hivatkoznia Herderre, amely új paradigmák eredményei *végső soron* tárgyilag nem sokban különböznek attól, mint ami már az előzményként értelmezett valójában végeredményben (azaz Herderben tétélesen) benne volt. Ez lenne Herder-recepciójának *diadalmas* oldala. A *nyomorúságos* oldal az, hogy ez a felhasználás azután a legtöbb esetben valóban annyira sikeres is, hogy az új paradigmák sikeresen szívják magukba a herderi kiindulópontot és ezzel – kissé ironikusan használva az ismert hegeli kifejezést, olyan eredményesen szüntetik meg megőrizve a herderi gondolatokat, hogy ezzel már anonimizálják is azokat, a nagy kezdeményezések immár Herder nevének védjegye nélkül élhetnek tovább.

A recepció ilyen egyoldalúsága kivételes anomália a gondolkodás történetében. Itt ugyanis egyáltalán nem arról van szó, hogy nem ismert vagy el-nem-ismert, vagy elismert, de elfelejtett eredményt kell utólag a tudat részévé tenni, de arról, hogy egy *olyan gondolkodás számtalan eredményét kezelte e későbbi filozófia és tudomány ignoranciával, ami már a maga korában a szó tevőleges értelmében univerzális gondolati és társadalmi erővé vált.* A meghökkenés annál is nagyobb. Annak lehetünk tanúi, hogy nemcsak a gondolkodás vagy a tudomány „akadémikus” eredményeit lehet figyelmen kívül hagyni, de egy olyan gondolkodás eredményeit is, amely már a maga korában tevőlegesen ki tudott terjedni az egész akkor ismert világra, az érthetőség miatt úgy fogalmazunk, hogy úgy és annyira változtatta meg a világot, ahogyan arra csak nagyon kevés filozófia volt képes.

Herder hatása saját korára felmérhetetlen volt, s ezt a hatást csak a felvilágosodás *egészének* hatásával lehetne összemérni. Nem tartjuk termékenynek, hogy ezt a két hatalmas hatást egymással összehasonlítsuk, *mindenesetre voltak területek, amelyekben Herder hatása elérte a felvilágosodás áramlatainak egyeztetett és összefüggő hatását.* Egyként osztozhattak Herderen a *klasszikus német irodalom* legfontosabb paradigmái (Goethe és Schiller), a *romantikus irodalom* paradigmái (az olyan értelmezések sem ritkák, amelyek Herdert már eleve romantikusnak tartják), de ugyanez a helyzet a *klasszikus német filozófia* paradigmájával is. Ezek *kolosszális* recepció viszonyok egyenként is. Herdernek egyedül csak Goethe gyakorolt hatásának nagyságrendje, figyelembe véve Goethe későbbi kultúraalkotó szerepét, önmagában történelmi jelentőségű.

Herder e rendkívül különös későbbi recepciótörténetét kapcsolatba kell hoznunk az inter-aufklérizmus problémájával. Hiszen éppen az inter-aufklérizmus az, amely Herder pozitív végeredményeinek nagy sorát egymástól független, ma úgy fejeznénk ki, *eltérő nagy-projektumokként* tünteti fel, amelyek mögött nem áll összefüggő paradigma, még ha az különbözik is a klasszikus idealizmus később szankcionálódó paradigmáitól. Valójában ezek összefüggő nagy-projektumok, amelyek sorozatát Herder az Inter-Aufklaerung nagy történelmi pillanatában önmaga alkotta meg, s amelyek egymástól való látszólagos függetlenségét részben ez a pozitív történelmi helyzet, részben az elméleti paradigmák kialakulatlansága már érdemileg (ha nem is kizárólagosan) meg is magyarázza. Ez újabb vetületét jeleníti meg Herder inkommensurábilis teljesítményének, mégpedig *demonstratív* erővel. Az inter-aufklérizmus ugyanis általában lényeges, de valóban *szinguláris, szigetszerű* új felismerések sorozatát hozta magával, amelyek között azért lehetett koherencia vagy más összefüggés. *Herder egyedül-*

álló egyedisége ebben a vonásban is megmutatkozik. A későbbi klasszikus idealizmus „totalitás”-fogalmára emlékeztető szintézist tudott létrehozni egy ilyen totalitást létrehozó szisztematika és közös fogalmi apparátus nélkül.

Herdernek mind geográfiai, mind történetfilozófiai, mind kultúrfilozófiai, mind antropológiai, mind pedig esztétikai térképén magától értetődő természetességgel jelenik meg Kelet-Európa. Itt születnek meg a Kelet-Európa-szemléletnek azok az intenciói, amelyek különlegessé és tudományterületileg érdemileg besorolhatatlanná is teszik ezeket az akkori koncepciókat.

Ebben a szemléletben Kelet-Európa nem a maga aktuális helyzetében, azaz mint államok, illetve birodalmak tarka összessége jelenik meg. Kelet-Európa számos kis népe nem aktuális „nagyhatalmi befolyás övezete”, s nem is más definíciók hatalma alatt álló kulturális vagy civilizációs hatások terepe, jóllehet erre Herdernek már csak a felvilágosodás folyamatában értékelhetően felbukkanó eltérő fejlődési fokozatok is elégséges alapot szolgáltathattak volna.

Herder önálló történelmi szubjektumoknak tekintette ezeket a népeket, *tisztelte* (sajátos módon egyenesen *szerezte*) ezeket a népeket, addig megjelenített értékeit magától értetődő módon tette saját tudományos és esztétikai érdeklődésének tárgyává. Ezzel meg is előlegezte, *előre is rajzolta* („extrapolálta”) a várható fejlődési vonalakat. Meggyőződéssé érő evidenciává tette e számos kis nép értelmiségében nemcsak a jövőbeni fejlődés lehetőségét, de annak már útvonlatát is.

Herder művében a mai értelmezés megítélésében keverednek egymással a modernizációs, a társadalomfejlődési, a kulturális és filozófiai elemek. A világ nagy régióit, a történelem nagy korszakait, az egyes történelmi tájegységeket, de Európa régióinak lehetséges felosztásait is nagyon sokféleképpen lehet megítélni a történelmi korszakok egymásutánjában.

Herder történelmi pillanata ebben a megközelítésben azt jelenti, hogy érdemileg Európa nem angol és francia társadalmi (bizonyos átmenetet jelenthet Hollandia vagy egy-két más állam) saját történelmi létezésük alapproblémáival kell, hogy szembenézzenek. És ez a szembesülés kifejezetten nem azt jelenti, hogy a történelem viharában politikai vagy katonai értelemben kell foglalkozniuk saját önálló létezésükkel (amit egyébként éppen a harmincéves háború közeli emlékei nagyon érthetővé tennének). A történelmi létezésnek ebben a történelmi pillanatban (amelynek Herder a filozófusa) egy sor új és váratlanul döntő összefüggése válik érzékelhetővé, így a nyelv, a kultúra, drámai erővel erősíti ezt a könyvnyomtatás, a kommunikáció jelentőségének felismerése, s így folytathatnánk a sort a mai fogalmakhoz is, mint az identitás vagy az autonómia.

Ebben az általánosságban kifejezve *Herder egyszerre német és nem-német gondolkodó.* Logikája érvényesül az összes kontinentális társadalomra, ezért nincs is abban semmi meglepő, hogy az egyes társadalmak konkrét problémáira, jelenére, jövőjére vonatkozó gondolatainak recepciója kivételes diadalút volt. Ez a modern nemzet születésének is egyik forrása. És valóban, Herder vállalja a német társadalom perspektívájának artikulálását, azé a német társadalomét, amelyik, mint egész, akkor *politikailag*, de jórészt még kulturálisan sem létezik. Az abszolutista monarchiák birodalmaiban a kontinensen a többi néppel is és társadalommal is hasonló a helyzet. Figyelniünk kell azonban arra, hogy ne keverjük össze Herdernek a 18. század 70-es éveiben induló nemzet-alakító kezdeményeit (*nation-building*) Fichtének a 19. század elején bekövetkező nemzet-alakításával (*nation-building*), amely legalább olyan erővel határozza meg a 19. századi nemzeti fejlődés történetét és nemcsak Németországban.

Nem véletlenül nevezhetjük a nemzet alakításnak ezt a módját *herderi-fichtei nacionalizmusnak*, mert e két elem közel azonos módon vett részt mind az elméletnek, mind pedig a valóságban az alakításában. Évtizedek óta herderi-fichtei nacionalizmusnak nevezük a német nacionalizmus klasszikus változatát, mert olyan okok következtében, amelyeket még távolról sem lehet ismertnek mondani, ez a változat lesz az összes kontinentális nacionalizmus ősfarmája.

Herder azonban nemcsak német gondolkodó. Amit elvégez, bámulatos könnyedséggel alakítja az összes hasonló helyzetben lévő társadalom gondolkodását is. Mivel a legtöbb érintett társadalomban modern értelemben vett értelmiség még nem létezik, Herder gondolatai azokat érintik meg elsősorban, akik ezekben az egyes történelmi terekben az értelmiség funkcióját kénytelenek ellátni. A legfőbb példa talán éppen a magyar, itt Herder egyik legkitűnőbb, de majdnem biztosan legcselekvőképesebb tanítványa az arisztokrata *Széchenyi*. Találunk azonban koronás főket is, akik ugyancsak hasonlóképpen reagálnak rá. Herder vállaltan német a kor szemantikájának értelmében, de egyben kezdetektől fogva már közös európai gondolkodó is, akinek a kontinens fejlődésében betöltött szerepe csak a legnagyobbakéhoz mérhető. Jellemző egyébként a szellemileg luxemburgi nagyságrendű *Európai Unió* szellemi előkészítettségére, hogy alkotói egy szót sem pazaroltak olyan hatalmas pro-európeerekre, mint például Herder, Kant vagy Nietzsche (és a sort nagyon sokáig lehetne folytatni).

Herder nem tekinthette sem önmagát, sem a Rajnán túli kontinentális társadalmat egész Európa számára mértékadónak. Sem erre utaló háttére, sem hasonló célkitűzése nem lehetett. Az ő filozófiai álláspontja nyilvánvalóan nélkülözötte a történelmi éllóvasnak számító érett francia társadalom pozitív alapjait, ami miatt egy mind horizontálisan, mind vertikálisan sokkal kiterjedtebb közvetítési lánc talaján állt.

A hátrányok és deficitiek állnak az egyik oldalon, s ezekre egzakt módon is igaz, hogy a még a modernizáció előtt álló Németország szinte a világ összes nem fejlettnak tekinthető társadalmát is képviselhette. *E helyettesítő szerep valódi rezonanciára is lelt e társadalmak mind-egyikében*. Emiatt a herderi történelemszemlélet nem egyszerűen szellemi vagy gondolati inspiráció, de szinte közvetlenül használható helyzetkép és stratégiai terv is. Az elemzések evidens igazságtartalma erőteljesen lerövidíti az intellektuális közvetítés pályáit. A másik oldalon állt a köztes felvilágosodás kivételes történelmi pillanata. Ez lehetővé tette Herder számára, hogy egységes képet alkosson a fejlett világról és az attól még elmaradó társadalmakról a már említett döntő, új kritériumok alapján. *A nyelv, a kommunikáció, a civilizáció, a médium és a többi herderi elem beépítése az egyes népek történelmi jövőjének kérdésebe igazi kulturális forradalom volt a történetfilozófiában és ennek megfelelően minden a történelemmel kapcsolatos diszciplínában és megközelítésben*. Ezen az új alapon alkot Herder egységes képet a társadalmak között.

Ha kimondtuk az együttes ábrázolás, a *szinkronitás* tényét, a továbbiakban már azért sem szükséges Kelet és Nyugat, a fejlett és fejletlen civilizáció kérdéseivel foglalkoznunk, mert maga Herder sem foglalkozik vele. A történelmi pillanat sugallatának engedve olyan középponti helyzetet foglal el, ahonnan nézve ez a különbség el is tűnik. Ez a „középpont” több mint metafora, s ezt szükséges mind strukturálisan, mind pozicionálisan értelmezni. De ennél is fontosabb, hogy ez a középpont nagyon is materiális és valóságos.

Ez a középpont, s itt visszatérhetünk korábbi metaforánkhoz, a *herderi gondolkodás a maga módján pozitívan enciklopédikus is*. Ez a középpont nemcsak keret, nemcsak egy szisztematika vázlata, amelyet valamikor majd másoknak kell kitölteniük pozitív tartalommal, ez a középpont már pozitív leírások együttese hordozója is.

Amikor Herder megteremtí az emberiség pozitív egyetemes történelmét, azaz a világtörténelmet, a *filozófia, irodalom, és a tudományok későbbi differenciálódása Németországban még nem*

ment végbe. Hamarabb jelenik meg tehát a szintézis, mint a nagy önálló, s már önmagukban is összefoglaló filozófiai és tudományos áttekintések, amelyekre egy ilyen összefoglalásnak alapulnia kellene (kellett volna). A paradoxon majdnem szó szerint igaz: *a szintézis korábbi, mint a komponensei. Az előzmény maga a következő. Ilyen körülmények között nem is csodálkozhatunk annyira azon, ha a később önállósuló elméletek öntudatlanul vagy szándékosan már nem mindig ismerik fel benne őstüket*. Mindez azért jelent további problémákat, mert ebben a későbbi valóságos átvételek nagyságrendje Herdertől csillagászati nagyságrendű.

Herder saját történelmi szerepéről az életműben viszonylag kevés konkrét utalás jelenik meg, s ennek megfelelően nehéz is őket nagyobb egységbe rendezni. Ha azonban egy ilyen rekonstrukció valamilyen mértékig sikerül, rögtön el is csodálkozhatunk azon, hogy milyen nagyvonalúan van tisztában Herder saját szerepének sajátosságaival. Az erre utaló rövid jelekre sajátos „könnyed tökéletesség” jellemző. *Winckelmannról* írja a következő, önjellemzésnek is beillő képet: „ezek csak odavetett gondolatok, könnyűek és mintha röptében kapta volna el őket, de élnek, és telve vannak kedvességgel és mély átfogó igazsággal.” (Denkmal Johann Winckelmann: *Herders Werke in Fünf Bänden*. Fünfter Band. Szerk.: Wilhelm Dobbek. Aufbau Verlag. Berlin–Weimar, 1969. 239. o.) *Ez a kép Herdert is tökéletesen jellemzi*. Az elmélyült munka eredménye nála is odavetett, könnyeden megfogalmazott és röptében elkapott formulákban jelenik meg, telve az akkori választékos, de jól érthető köznyelv spontaneitásával. Ugyanakkor a hasonlat második fele is maradéktalanul ráillik Herderre: összes gondolata él, s tele van kedvességgel s mély és átfogó igazsággal is.

Herder rendelkezik a hiper-általánosítás, az *univerzalitással való azonosulás* képességével, amely azonosulást Herder ugyanazzal a könnyed spontaneitással végzi el, mint amivel Winckelmannnt jellemezte.

Az univerzálissal kapcsolatos kijelentések különleges fontosságúak minden filozófia számára. Különlegesen problematikusak ebben a korszakban is, amit a *köztes felvilágosodás* világtörténelmi pillanatának nevezünk. *Drámai ellentmondás ez*. Az egyik oldalon múlt és jövő, Kelet és Nyugat határán állva szinte emberfeletti intenzív szükséglet a történelem, a világ, az emberi nem vagy az egyén sorsával kapcsolatos általános meggondolások kifejezése. Prózaian kifejezve: *ebben a korszakban elsősorban pontosan az univerzális és holisztikus összefüggések egzakt megfogalmazására keletkezik megismerési érdekltség*. Más korszakok számára akár még nehezen érthető is lehet ez, olyan korszakok számára például, amelyek vélt vagy valóságos alapokon véglegesnek, lezártnak tekintik a történelem, a társadalom és/vagy az emberiség végső horizontjait, hogy annál nyugodtabb lelkiismerettel fordítsák figyelmüket a legszélesebb (és már lezárt) horizontok közötti világ részleteinek egyre alaposabb feltárására.

Herder ugyanazzal a *mozartinak* nevezhető eleganciával ragadja meg az emberiség univerzális problémáit, mint ahogy Winckelmannnt jellemezte ugyanebben a képességében, s tevételesen is részt vesz az ezekből az elméleti problémákból következő gyakorlati magatartások kiépítésében is. Ennek *másik oldala* azonban az, hogy a filozófiai és a tudományos (sőt, még az esztétikai) paradigmák kiépülésének kora után kialakulnak az univerzálisnak mondott kijelentések megfogalmazásának és ellenőrzésének azok a szabályai is, amelyek médiumában az imént még mozarti könnyedséggel és igen eredményesen működő herderi kijelentések már csak feltevések vagy hipotézisek, függetlenül nemcsak valós igazságtartalmuktól, de még attól a ténytől is, hogy éppen ezek a kijelentések vezettek azoknak a legitim paradigmáknak a kialakulásához, amelyek visszamenőleg új legitimitási kényszernek vetik alá és még illegitimnek is minősíthetik azokat.

Herder meghatározó előzménytelenségéhez talán az adta meg a döntő fordulatot, hogy *forradalmian kitágította ezt a már létező és már kezdetben is számos forrásból táplálkozó*

interkulturalitást, s számos új, kétoldalú interkulturális kapcsolatot is feldolgozva indul a világ teljes új interkulturális értelmezéséhez és ezzel egy időben többek között a nemzet új értelmezéséhez is eljut.

Ezt a változást most tudatosan ugyancsak *kopernikuszi fordulatnak* nevezzük. A kopernikuszi fordulat lényege, hogy nem az egyes nagyobb államokat tekinti a politikai világegyetem középpontjának, hogy azután ezekből (az egyikből!), mint középpontból kiindulva haladjon a többi civilizáció, kultúra felé. Herder számára az újonnan, aktuálisan benépesedő földgolyó már kezdetben *egy civilizáció kozmosza*, amelyen belül a tudósnak kell meghatározni a egyes társadalmak helyét, illetve az egyes társadalmaknak maguknak kell felismerniük valószínűs és egyben mindenképpen reményteljes helyzetüket az egy, egységes civilizáción belül. E fordulat egyik eleme tehát a *radikális kiterjesztés*, ami egyben *teljes kiterjesztés* is, hiszen Herder értelemszerűen világosan kiolvashatóan az összes ismert és a még nem ismert civilizációkat és társadalmakat is beemelte ebbe a történelemfilozófiába. Egyelőre még nem is lehet teljes egzaktssággal értelmezni ezt az ugrást. Herder előtt az „ember”, az „emberi társadalom” valamilyen értelemben és valamilyen okokból mindig *körül volt határolva* – bizonyos határoknál véget ért. Herder e teljes és maradéktalan kiterjesztő gesztusára igen megfelelő és történetileg is közelálló terminus *Eötvös József* „uralkodó eszmé”-je. Ezzel a fordulattal, úgyis, mint új „uralkodó eszmé”-vel más korszakba lépett az emberiség, szert tett a mindenkit és minden társadalmat magába ölelő nembeliség, vagy amit Herder előszeretettel használ, a „*humanitás*” „uralkodó” eszméjére. *Ez a mutáció ugyancsak dialektikus.*

Herder nem riad meg azonban ettől az akadálytól, nem az állami fejlettséget, de az egyes népek, közösségek nyelvét, művészetét, életformáját és kultúráját tekinti kiinduló alpnak. Ezzel már egészen másképp népesíti be a földet, mintha az akkori államiság (az egész földgolyón erősen eltérő) kritériumát alkalmazná, amely esetleg valóban magasabb kritériumainak talán már az akkori Franciaország, ennél nagyobb mértékben Németország s ennél még nagyobb mértékben a többi európai állam sem lett volna képes megfelelni.

De a nyelvek és civilizációk kopernikuszi fordulatának *pozitív teleológiai* tartalmai is vannak Herdernél. Ebben a helyzetben találkoznia kellett egy olyan hatalmas kihívással, amellyel szemben előzménytelenül univerzális koncepciójának voltaképpen hajótörést kellett volna szenvednie. Ez nem az első olyan szemléleti és tudományos mozzanat, amelyben Herder *a vereség helyzetéből a győzelembe* képes kerülni. Az lett volna logikus, hogy ezen a ponton az egyes civilizációk és kultúrák színvonalbeli különbségeivel kezd foglalkozni. Ha így tett volna, akkor ez az új totális interkulturalitás átváltana az emberiség kulturális különbségeinek tudományára, amelyet elkerülhetetlenül politikai és erkölcsi anomáliák megalapozására, legitimizálására fognak felhasználni.

Herder azonban nemcsak elvileg tekinti az összes kultúrát és nyelvet egyenrangúnak, de következetesen és minden összefüggésben úgy is kezeli azokat. Azok egyenrangú kutatására, illetve azok kutatásának egyenrangúságára építi fel az emberiség történetét, amely történelemnek nemcsak múltja van, de jövője is, ami már csak azért nem lehet probléma, mert ezeknek a népeknek és kultúráknak maguknak is (van) volt jövője. *Herder kopernikuszi fordulata az interkulturalitásnak egy forradalmi, senki máséhoz nem hasonlító nyelviánvalóan első értelmezése, amelynek létrehozásához fontos dilemmák pozitív előzetes eldöntése is hozzátartozik.*

PODLOVICS Éva Lívia

A gadameri Szép

Kortárs kiállításokon járva gondolkodhatunk el azon, hogy vajon aktuális-e még a szép kérdése a művészetben; vagy inkább ennek ellentette igaz, s mára teljesen idejétmúlttá vált az előbbi két fogalom közössége. Utóbbi *igazsága* révén viszont az olyan elnevezések, mint a *Szép*művészeti Múzeum, vagy angol megfelelője a Museum of *Fine Arts* – s ezzel együtt egy sor olyan intézmény, amely *Fine Art* bemutatására vállalkozik pl. Bostonban, Tajvanban, Brüsszelben, Houstonban, stb., vagy a The Hungarian University of *Fine Arts* is megkérdőjeleződnek, mint a múlt kódébe vesző hagyományok bizonytalan emlékei. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy előbbi két fogalom kapcsolatát abból a szempontból vizsgáljam meg, vajon nem épp a kortárs kiállítások miatt lesz-e aktuális a szép – legalábbis úgy, ahogyan ezt a filozófus, esztéta Gadamer gondolta.¹ Úgy vélem a kérdés érvényességére mutatnak a különféle kiállításokon látható munkaanyagok is. Ezek sok(k) félesége és sokasága révén azt láthatjuk ugyanis, hogy pl. a videóinstallációk „történetei”; a képekbe applikált zoknik, és egyéb tárgyak; vagy a szentet profanizáló Szűz Mária-imitátor megjelen(it)ése a vasútnál és a kertben korunk olyan alkotásai, amelyek témájukkal, vagy formai megoldásaikkal meglehetősen sikeresen provokálják a nézőt, s így rábírnak arra, hogy feltegyük a kérdést: mit értünk ma művészet, mű, esztétika, szép, leginkább pedig kortárs művészet alatt?²

Előbbi kérdésekre a művészetfilozófiával, esztetikával foglalkozó Gadamernek *A szép aktualitása* (1974)³ című tanulmányából merítem válaszaimat.⁴ Eközben persze a hermeneuta írásának aktualitása is kérdéssé lesz, hiszen meg kell vizsgálni azt is, hogy segítségével értelmezhetőek-e a kortársak. A kérdés eldöntéséhez vázolom Gadamer vonatkozó gondolatait, miközben relevanciájukat a kortárs művészetrel összefüggésbe hozom. Szándékom szerint írásom *heterofilozófiái*⁵ megközelítésű, amennyiben egyszerre esztétikai és filozófiai szempontok összekötésére vállalkozik. Írásom zárásaképpen a művek értelmezésének mikéntjére adok speciális gadameri válaszokat.

A gadameri értelmezési mód

Tanulmányát Gadamer a művészet legitimitásának kérdése köré szervezi. Teszi ezt azért, mert úgy véli, hogy a legitimitáció kérdése mindig akkor merül fel, amikor a meglévő, áthagyományozott, adott korszakra jellemző formanyelvvvel szemben újfajta igazságigény lép fel – vagyis a kérdés mindig, tehát manapság is érvényes. Igaz tehát az is, hogy ha a kortárs művészetrel szemben új, másfajta igazságigény lép fel, akkor ez az új igazságigény időközben új formanyelvet is teremt.

A filozófus gondolatmenete előtt annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a szerző nem hagyományos művészeti korszakokat értelmez – ahogyan ezt pl. egy művészettörténész teszi –, hanem a művészet alapvető, a művel való találkozás során formálódó eredeti művészettapasztalataira próbál rávilágítani. Azonban, hogy az előbb említett formanyelvi változásokat érzékeltesse, Gadamer maga is reflektál a művészet folyamatos működése során felismert jelenségekre, korszakokra, így pl. a kereszténységet, majd a humanizmust hozza fel olyan átütő erejű formanyelvteremtő példaként, amelyek mind az irodalomban, mind a képzőművészetben újat hoztak; s képesek voltak arra is, hogy egységet teremtsenek a közösség, a társadalom, az egyház és a művész önidentitásában. Ez az összhang azonban a 19. században megszűnt: a művészek ekkor ugyanis eltávolodtak az iparosodó, kommercializálódó társadalomtól, mert nem érezték velük közösséget. Ehelyett viszont megteremtették saját kisebb-nagyobb közösségüket, mellyel szembeni „egyetlen” elvárásuk saját kizárólagos igazságigényük elfogadása volt. (Igaz persze az is, hogy a messiási törekvések gyakorta a l'art pour l'art sikerével „fizettek”).⁶ A 19. század fordulóján így a művészet vallásként való felfogása, a művész provokatív fellépése (s pl. a centrális perspektívától való eltávolodás, a festészetben a modernizmus kezdete, a kubista-konstruktivista szemlélet kialakulása) lett az új formanyelv. A művészet formabontó, s forma-alakító lett, ez viszont probléma elé állította a gondolkodást, hiszen a művek általános érthetősége megszűnt. Az új helyzet művészeti-filozófiai értelmezését pedig el kellett végezni.

Utóbbihoz nyújt segítséget Gadamer, aki tanulmányában négy fogalom speciális értelmezését végzi el: az (filozófiai) esztétika segítségével a *művészet* és a tanulmánya címében szereplő *szép* viszonyára keresi a választ; a *játék* segítségével a közösség, a mozgás, a megmutatkozás, és az állandóság viszonyait tárja fel; a *szimbólumról* azt mutatja meg, hogy egyfajta tükörként szolgál, mintegy „önmagunk újrafelismerhetőségének lehetősége”;⁷ míg az *ünnep* a közösség visszaszerzésének lehetősége, amelyben mindenki részesedik. Előbbi fogalmak alapvető jellemzője az interdependencia, ugyanis csak *közös játékba hozásukkal* értelmezhető a művészet tapasztalata. Ezen kívül igaz az is, hogy előbbi fogalmak univerzalitása, korokon átívelése a garancia a gadameri gondolatok helyénvalóságára a 21. században is. Ez az univerzalitás persze szintén sajátos, sajátosan gadameri, hiszen az alapvető művészeti tapasztalatainkat lehetővé, *érthetővé* tevő fogalmiságra igaz az, ami az értelmezésre általánosan az: a „hermeneutika univerzalitása nem azt jelenti, hogy a hermeneutika egyetemesen érvényes igazságokkal fog szolgálni, hanem azt, hogy a nyelv és a *megértés* közegében mozgunk és ez alól nincs kivétel. Ez a közeg az univerzális, amelyben véges lényként tartózkodnunk kell.”⁸

A művészet és a szép

A művészet fogalmát tekintve, azt önálló alkotótevékenységként értve, nem tekinthetünk vissza túl régi múltra. Igaz ugyan, hogy a görög filozófiában Platóntól és Arisztotelésztől kezdődően az előállítás, a mesterségbeli tudás táján értett fogalmához hozzátartozott a művészi alkotótevékenység, ugyanakkor a görögök – elsősorban Platón –, ezt a tevékenységet a természet utánzásának, a nevelés eszközének tekintették.⁹ Arisztotelésznél a művészi alkotótevékenység és kézművesség alkotása már „önállósodik a tevékenységgel szemben”,¹⁰ s az önállósodás eredményeként az egyik használati tárggyá vált, míg a másik léte által nyert önigazolást. Ez persze azt is jelentette, hogy *közös érthetősége* is volt mindkettőnek, vagyis aki birtokba vette őket, az értette, tudta mire valók.¹¹

A művészet *mai értelemben vett fogalma* kapcsán Gadamer a kifejezés *szépművészetként* történő elemzéséhez fordul. A (művészi, s természeti) szép fogalma Kant óta összekapcsolódik célnélküliségével, ugyanakkor mindenki általi elfogadottságával is.¹² A szép/mű meg-

alkotásának tevékenysége azonban korunkban már egyáltalán nem az elérhetetlenül ideális, hanem a nagyon is valós felé való törekvés, aminek eredménye, hogy befogadóként egészen váratlanul bukkanhat elénk a mű (pl. egy köztéri szobor, vagy egy épület formájában).

Ha a művészetet a Baumgarten-féle esztétika-fogalom felől közelítjük meg, akkor ez egyrészt a *szépen gondolkodás művészeteként*, másrészt viszont *érzéki ismeretként* jelenik meg. Előbbi kétféleképpen érthető meghatározás: egyrészt gondolkodhatunk valamin (a szépen, a művön), amelyet aztán létrehozunk, tehát gondolataink *tárgya* a szép/mű, amelyet aztán kivitelezünk; vagy a gondolkodásunk *milyensége* lehet szép, ami persze ennél többet jelent, s pl. az ezzel járó rendezettség, egységességre stb. utal. (A kortárs művészetben mindkettő jellemző pl. a festészetben, amelynek tárgya van; míg az írók, költők az adott helyzetben megfelelő fogalmazásmódra törekcsenek.) Az utóbbi (érzéki ismeret) paradoxnak tűnő meghatározás gadameri értelmezése szerint arra készíti a szép nézőjét, hogy az általánosban meglássa az egyedit, hogy „elidőzzünk az individuálisan megjelenőnél”.¹³ Az észlelés itt nyilvánvalóan nem az érzéki benyomások gyűjtése, hanem *valaminek az igaznak vevése*: „ami az érzékeknek megmutatkozik, azt *mint valamit* látjuk és valaminek vesszük”.¹⁴ Gadamer-nél tehát nagy jelentősége van az *egyedinek*, ami a kortárs alkotások sajátossága is, s ezzel az értelmező és az értelmezett (esztéta és kortárs művészet) közössége erősödik.

Előbbi esztétikai fogalmakról vélekedik művészettörténeti szempontból Bárdosi.¹⁵ (Nézeteinek megjelenítését azért tartom fontosnak, mert a témát a kortárs szempontjából vizsgálja, s ezzel hozzájárul ahhoz a kérdéshez, hogy mennyire érvényesek a gadameri meglátások napjainkban.) Szerinte bár igaz, hogy a „legocskább hollywoodi akciófilmet sem lehetne eladni, ha a néző (fogyasztó) nem ismerné fel a papírfigurákban több száz éve bejáratott és definiált esztétikai kategóriákat”,¹⁶ ám az is igaz, hogy a múlt század utolsó évtizedeinek művészetében már „nem kell számolnunk az esztétikummal, mert Duchamp és követői már kivonták a művészetből azt, sőt már korábban [...] megkezdődött a forma szellemtelenítése”.¹⁷ A művészet esztétikai meghatározása tehát mindkét értelmező szerint fontos a kortárs művészetben, még ha a művészettörténetnek aggodalmai is vannak kortársait illetően. Viszont, ha a művész célja az egyediség, az utánzás nélkülség, a láttatásra törekvés, akkor a nézőpontok ezen a ponton egybevágnak Gadamer és a kortárs alkotók, s értelmezőik között, s így az látható be, hogy korunk művésze bár nem teremt ideálisan szépet, mindenképpen valami olyan elérhetőt jelenít meg, amelynek célja ugyan nincs – tehát nem hasznos –, de fel- és elismerhető egyedisége, sajátos szépsége. Helytálló tehát továbbra is beszélni a *művészi szépről*, amely valós, egyedi, cél és haszon nélkül való, legfeljebb általános felismerhetősége marad kérdéses.

A *művészi szép* fogalmának előbbi tisztázása után felmerül a kérdés, hogyan érthetjük meg pl. a (poszt)modern művészet formarombolását, kísérletezőkedvét, hogyan alkothatunk fogalmat az antiművészetéről, vagy Gadamer példájával élve a happeningekről, esetleg a különböző performanszokról amelyekkel manapság sokszor találkozhatunk. A tisztázás érdekében Gadamer előjáróban közli, hogy nincs értelme és nem is lehet egymástól elkülöníteni a klasszikus és a (poszt)modern művészetet, ugyanis egymás nélkül nem értelmezhetők. Ezzel a „hermeneutikai kör” schleiermacheri meghatározása (az egész nem érthető meg a részek megértése nélkül, s a részek az egész megértése nélkül) a következőképpen jelenik meg szövegében: „Nemcsak arról van szó, hogy a mai művészek a hagyomány nyelvének ismerete nélkül egyáltalán nem lettek volna képesek merész újításaikra, s nemcsak arra gondolok, hogy a befogadót is állandóan a múlt és jelen egyidejűsége veszi körül [...] Mindennapi életünk útját múlt és jövő egyidejűsége szegélyezi. A nyitott jövőnek és a megismételhetetlen múltnak ezzel a horizontjával járni az utat – ez a lényege annak, amit »szellemnek« nevezünk.”¹⁸ Gadamer ezzel előbb a művészet egész spektrumára tekint 1974-ben, majd művészettapasz-

talatunk antropológiai alapjainak irányába fordul. Az ember elemi művészettapasztalatai között a *játékot*, a *szimbólumot* és az *ünnepet* tételezi, s sajátos értelmezése eredménye, hogy magyarázatot kapunk a mű és annak befogadója közötti kapcsolatra.

Elemi emberi művészettapasztalataink

Az emberi élet elemi funkciójaként értett *játék struktúrája* szerint nem csak negatívan – pl. cél nélküli mozgásként határozható meg –, hanem egyfajta *szabad* impulzusként, pulzáló, *felszabadult mozgásként* is, amelyhez *játéktérre* van szükség.¹⁹ A szabadon megjelenő mozgás önmozgás, ami azért különleges, mert ez „az elevennek az alapvető jellemzője”.²⁰ Arról van itt szó, hogy pl. egy *játékos festmény* jellemzője az elevenség, ami lássuk be, legalábbis először nehezen ragadható meg a képzőművészetekben, míg az előadóművészeteknél (színészek) pl. a játék elevensége sokkal bevettebb jelző. Az előadóművészet lehet az elsődleges terepe annak a belátásnak is, hogy a játék kultikus gyökerei a (kultusz) *gyakorlására* irányulnak, amiből pedig kinő a bemutatás, az ábrázolás vágya a cselekvésre (színházban, képzőművészetben).²¹

A játékra alapvetően igaz az is, hogy közben az ész használata történik (pl. a játék szabályainak követésével, vagy a játék megnyerésére törekvéssel), – vagyis az ember egyik legfontosabb jellemzőjét (észhasználat) is magában hordozza, egyben pedig a tevékenységbe a néző is be van vonva (pl. a sportmérkőzések során). A játék cél nélküli tevékenysége közbeni észhasználat magára a tevékenységre, a játékra irányul, amelyet meg szeretnénk mutatni, le szeretnénk játszani, – s a játék közben megjelenik egyfajta mozgás, a játékmozgás is, amely a nézőt is magával ragadja, befogadja, legjobb esetben beszippantja úgy, hogy még napokig érzi a zsigereiben a játék, vagy az alkotás hatását. Ezzel azt mondja Gadamer, hogy művészi tapasztalatunk komplexitása a játék tevékenységéhez hasonlítható. A művészetben éppúgy megvalósul a mozgás, amelynek térre van szüksége; nem meghatározott céllal jön létre; nem törekszik a használhatóságra, – ugyanakkor a tartósságra igen –, s szükséges hozzá az (alkotó és befogadó) észhasználat.²²

A modern művészet természetesen nem direkt témáját illetően, mert „az utalás meghatározatlanságával szólít meg bennünket”.²³ Ezt *szimbolikusnak* nevezi Gadamer, amellyel az antropológiai művészettapasztalat második alapfogalmához érkezőnk. A szimbólum fogalma a mű *értelmének megragadását*, az összekapcsolódás/összekapcsolás helyességét jelenti, pontosan úgy mint az emlékeztető cserépdarabok²⁴ összeillesztése, ami „egy lehetséges ép rend felidézése”.²⁵ Fontos itt megjegyezni, hogy a mű nem pusztán egy üzenet közvetítője, hanem önálló alkotásként áll elénk, amelyben a „szimbolikus a ráutalás és az elrejtés megszüntetetlen egymás elleni játékán alapul”.²⁶ Ez az oszcilláló utalás és elrejtés lehetőséget biztosít a különböző szintű műértelmezésekre, ugyanakkor amire az utalás történik, az az utalásban valódi is (gondoljunk csak az előbbi igaznak vevésre), hiszen a műalkotás a „lét gyarapodása”.²⁷ Loboczký megfogalmazásában ez így hangzik: „A művészet szerepe Gadamer-nél [...] egzisztenciális jelentőségű, hiszen az önmegértéshez, önmagunkkal való találkozáshoz vezet bennünket. A műalkotás megértése és értelmezése tehát nem ismeretelméleti perspektívában jelenik meg, hanem elsősorban ontológiai horizontban”.²⁸ Újrafelismerésünk az utalásban így egyre mélyebb, mert egyre valódi ismeretünk van valamiről, amit szemlélünk. „A szimbólum valójában a felépítés feladata”,²⁹ ezzel pedig azt mondja a szerző, hogy a szimbólum fogalma az értelmezésben válik fontossá. Egyre valódi, s folyamatosan épülő ez a tapasztalat ahhoz viszonyítva, amire pl. az első találkozás alkalmával pillanatnyilag képesek vagyunk. „Az újrafelismerés meglátja a múlandóban a maradandót”,³⁰ ezért is fontosak pl. a történeti, irodalmi, egyszóval általános műveltségbeli ismeretek, amelyek segítenek az alkotások értel-

mezésében. Vajon mire utalhatott Christo és felesége Jean Claude amikor a Reichstagot becsomagolták? Volt-e ennek egyéb üzenete is a szemet gyönyörködtető látványon kívül? Erre a kérdésre különböző válaszaink lehetnek. Segítségét jelent azonban, ha ismereteink vannak az épületről, s történelmi jelentőségéről.

Gadamer elemi antropológiai művészettapasztalatának harmadik sajátosan értelmezett fogalma az *ünnep*. Az ünnep nem engedi az elszigetelődést, *mindenkit* magához hív és felemel – bár az is igaz, hogy a mai kor embere már elveszítette az ünnephez való eredendő viszonyát, s elfeledte az ünneplés művészetét, a megünneplés tevékenységének hogyanját. Az ünnep *időstruktúráján* keresztül azonban eljuthatunk a műalkotás idejéhez, és a művészet ünneprőségéhez. Gadamer megfogalmazása itt – hasonlóan Heideggerhez – két időtapasztalatot ad meg: egyrészt a kitöltendő időt valamire (sürgés-forgás) és semmire (unalom), illetve a ki-/betöltött/saját időt.³¹ A filozófus szerint nem ki/el kell tölteni valahogyan egy napot, egy hetet, az időt, hanem az idő maga válik ünnepivé, emlékezetessé, elidőzésre készítővé bizonyos esetekben. A műalkotásnak is ilyen saját ideje van, amelynek átadja magát a befogadó. Minél inkább átadja magát a műnek a néző, annál beszédesebb, gazdagabb, dúsabb ez az adott mű, annál többet enged feltárni magából, s annál gazdagítóbb a befogadói tapasztalat.

Az eddigiekben azt próbáltam bemutatni, hogyan kapcsolja össze Gadamer három alapvető emberi tapasztalatunkat a művészettel, amelyben ez a három tapasztalat egymástól elválaszthatatlanná válik. Ebből az a belátásunk lehet, hogy *játékos, művészi önfelismerésünknek közösségteremtő* ereje van. Ugyanakkor arra is megpróbáltam rávilágítani, hogy előbbi fogalmak segítenek abban is, hogy jobban megértsük a mű és az azt néző közötti kapcsolatot. Mind a játékoság, a szimbólum és az ünnep is magukba foglalják azt a közösséget, amely közelebb szeretne jutni az alkotáshoz, vagyis kapcsolódásuk nemcsak, hogy bemutatja a művészet strukturális antropológiai felépítését, hanem lefedi a művészet szereplőit (alkotó-mű-befogadó).

Az értelmezés sajátosságai

Végezetül néhány gondolatot szeretnék ejteni Gadamer művészetfelfogásának fontos eleméről, a művek *olvashatóságának* kérdéséről, amely elsősorban a befogadókat érinti. A hermeneutánál „Mind művészet [...] minden látszólagos szabályos rögzítettsége ellenére olvasásra van szánva”.³² A művészi alkotásoknak ugyanis megvan az a kivételes szerepük, hogy évszázadokon átnyúlva tudnak a jelenben hatni, mert egyfajta *rejtélyes jelenlét* jellemzi őket. Megértésük pedig olvasásuk révén valósulhat meg. Gadamer-nél az olvasás szerepe így óriási jelentőségű: ebben oldódik fel, s kapcsolódik össze az értelmezés a nyelvvel, itt lesz érthető a dialogikus viszony a mű és készítője, de a mű és olvasója között is. A műalkotás azt igényli tőlünk, hogy a *játékszabályok* betartásával mi magunk fejtsük meg önálló nyelvét, s *építsük fel újra* magunk számára a miértek és hogyanok kérdéseire válaszként lassan, fokozatosan, hogy közeledjünk mondanivalójához, léte titkához. Eközben pedig nemcsak, hogy *közösség* alakul ki az olvasó és az olvasott között, hanem egyben többet tudhatunk meg magunkról, hiszen létünkben gyarapodunk.

Fontos itt azt látni, hogy az olvasás (újraalkotás/beszélgetés) során, a mű egységéből eredő hermeneutikai azonosságot fogja fel a néző, amelyet aztán a *mű értelmeként ragad meg*. Ebből következően azonban nem fogadható el minden értelmezési kísérlet, csak az olyanok, amelyek tényleg a műhöz kapcsolódnak.³³ A művek olvasásának folyamatához vezet a Gadamer az *esztétikai meg-nem-különböztetés*³⁴ fogalmát, amely egy-egy alkotás adott, sajátos befogadó általi reprodukálásának és a mögötte álló mű azonosságának a meg-nem-különböztetésében álló esztétikai tapasztalat. „A mű minden egyes esetben sajátos módon,

de mégis mint ugyanaz beszél.”³⁵ Előbbi gadameri azonosság-kon koncepció mellett ezért van értelme pl. a close-reading-technikának a műelemzések kapcsán,³⁶ amely technika segítséget nyújt a mű újraalkotásához.³⁷

A művek megértésének, újraalkotásának, olvasásának kísérlete együtt jár a kortárs művészetekkel éppúgy az alkotó, mint a befogadó oldaláról. Az ebben megjelenő, az utalás megfűtésére törekvő játékos dialogicitás eredménye pedig arányos a ráfordított idővel: az, hogy elnyerjük a művet, vagy (esetleg egyelőre) elveszítjük, úgy tűnik, csak rajtunk múlik. A tanulmányom elején megfogalmazott kérdésekre vonatkozóan úgy vélem, hogy a kortárs művészet kapcsán továbbra is beszélhetünk a sajátosan művészi szépről, illetve amennyiben velük kapcsolatban értelmezhetőek elemi antropológiai tapasztalataink, akkor nemcsak az ő létjogosultságuk, hanem a gadameri gondolatoké is helytálló. Az olvasásukra szánt idő pedig nemcsak a mű, hanem önmagunk gazdagodásáról szól.

Jegyzetek

- 1 Hans-Georg Gadamer (1900–2002) előbb a neokantiánus Paul Natorp, majd Martin Heidegger tanítványa volt. Előbbinél írta meg esztétikai témájú disszertációját, utóbbinál pedig habilitációját Platón dialektikus Etikája címmel 1928-ban. Nevéhez köthető a filozófiai hermeneutika alapvetésének kidolgozása fő művében (Igazság és módszer, 1960), amelyben a szövegek, s a műalkotások értelmezésének új kritériumait mutatja fel. Célja az igazság olyan tapasztalati mezőinek felmutatása, amelyek távol állnak az általános tudományos módszerektől (pl. a természettudományok bizonyítási, kiszámíthatósági kényszere). Ezek a mezők a művészet, a filozófia és a történelem tapasztalati terei, amelyek a bizonyítás tudományos kritériumai nélkül is képesek az igazság felmutatására. Ez az igazság azonban másféleképpen értett, hiszen mindig elrejt és feltár valamit. Ennek pedig az a következménye, hogy „a filozófia sohasem szolgáltathat végérvényes igazságokat.” Ullmann Tamás: 20. századi „kontinentális” filozófia, Hermeneutika. In Boros Gábor (szerk.): Filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 1033. o. Ez az igazság azonban természetesen nem lehet szubjektív sem, hiszen ragaszkodik a feltárt valóságához. Hogyan lehet akkor általános érvényessége? Úgy, hogy a feltáró hermeneutikai univerzalitás nem egyetemes igazságokat közvetít, hanem abban a felismerésben kiemelkedő, hogy „a nyelv és a megértés közegeiben mozgunk és ez alól nincs kivétel. Ez a közege az univerzális, amelyben véges lényként tartózkodnunk kell.” Uo.
- 2 A szerző, a Vajda Lajos Stúdió 2020. január 30-án Sárospatakon nyílt Utópia című kiállításán látott művekből választott ki néhányat példaképpen.
- 3 Hans-Georg Gadamer: A szép aktualitása (1974). Fordította: Bonyhai Gábor et al. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 11–85. o.
- 4 Gadamer esztétikája kicsit másképpen jelenik meg az Igazság és módszerben (1960). Az itt értelmezett három fogalom a játék, a hatástörténeti tudat és a horizont-összeolvadás, amelyek segítségével helyesen értelmezhetők a múlt eseményei, vagy a régi korok műalkotásai is. A jelenleg értelmezésembe vont, későbbi tanulmány az alapmű továbbgondolt változata, ezért esett erre választásom.
- 5 Köszönet a kifejezésért Széplaky Gerdának, aki esszégyűjteménye Előszavában így ragadja meg írása stílusát. Széplaky Gerda: Sötét és néma. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019. 17. o.
- 6 Úgyanezt olvashatjuk művészettörténeti szemzőgöbl is: „amióta a művészet kiharcolta szabadságát, azóta alapvetően szubjektív- és nem közösségfüggő”. Bárdosi József: Tulajdonságok nélküli művészet. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2005. 11. o.
- 7 Gadamer: A szép..., i. m. 23. o.
- 8 Ullmann Tamás: 20. századi ..., i. m. 1033. o.
- 9 Sokat árnyal ezen a képen pl. A. E. Taylor monográfiája, amelyben említi Platón gondos műzsai nevelésre törekvését (lásd. 668. o.), az esztétikai s erkölcsi nevelés szoros kapcsolatát (lásd. 392. o.) is a művészet hangulatokat, jellemeket utánzó, reprodukáló volta mellett (lásd. 669. o.). A. E. Taylor: Platón. Fordította: Bárány István – Betegh Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- 10 Gadamer: A szép..., i. m. 24. o.
- 11 A modern művészetre az jellemző, hogy a műnek már nincs valóságos, önálló célja, hanem „csak”, imitatív funkciója” (Uo. 25. o.). Gadamer maga is gondol itt pl. az iparművészek által készített alkotások művészi értékére. Ezek, ha használati tárgyá válnak, már nem művészi alkotások, hanem művészien elkészített alkalmazott művészeti tárgyak/alkotások.

- 12 „A szép minden érdekel nélkül tetszik. [...] A szép megítélésének szubjektív elvét úgy jelenítjük meg, mint ami általánosan, azaz mindenki számára érvényes, de semmilyen általános fogalommal nem megismerhető.” Kant: Az ítélőerő kritikája. Fordította: Papp Zoltán. Osiris Kiadó – Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2003. 105. o.
- 13 Gadamer: A szép..., i. m. 30. o.
- 14 Uo. 47. o. Megjegyzendő itt az, hogy az igazi műalkotásban rejlő mimézis nem valami ismert utánzása: benne az ábrázolt érzelmi teljességében válik jelenlétűvé.
- 15 A szerző Musil A tulajdonságok nélküli embere (1977) után, sokatmondóan a Tulajdonságok nélküli művészet címen írt tanulmánykötetet, amelyben a múlt század 70-es éveitől az ezredfordulóig vizsgálta a művészetet.
- 16 Bárdosi: Tulajdonságok..., i. m. 16. o.
- 17 Uo. Ez a paradox helyzet pedig valójában egy „csendes paradigmaváltás eredménye [...]”. Hirtelen a civilizáció és a technika kettős szorításában találtuk magunkat, amely szorításban a kultúra szorítása lazul, a technikáé pedig erősödik. A technikai szorítás következtében korábbi mivoltunk, a kulturális énünk egyre inkább leértékelődik.” Bárdosi: Tulajdonságok..., i. m. 14. o.
- 18 Uo. 20. o. Tehát a Duchamp-ra, s elődeire hivatkozó Bárdosi meglátását itt egyértelműen elutasítja Gadamer.
- 19 A Gadamer által például hozott fényjáték, vagy a hullámok játéka, amelyhez játékterre van szükség, szépen figyelhető meg a képzőművészetben, pl. Stark István nagy felületű képein. Az alkotások önálló kiállításai a következők voltak: 2001. Rezonancia. Művészetek Háza, Szekszárd; 2002. A hullámok természete. Csók Galéria, Budapest; 2005. A hullámok természete. Nádor Galéria, Budapest; 2005. A hullámok természete. Szent István Egyetem, Gödöllő; 2007. Hullámok természete. Waldbott kastély, Tolcsva. Az alkotó művei illusztrálták a Zempléni Múzea XVI. évf. 3. számát 2016 nyarán.
- 20 Gadamer: A szép..., i. m. 38. o.
- 21 Gondoljunk csak előbbi művészeti formák jellemzőire a magyar nyelvben: a színész játéka felejthetetlen volt, vagy a tegnapi napon a színészek átlagosan játszottak; míg a festészetben a játékos színkezelést, vagy témaválasztást említik. Később az is belátható lesz, hogy az értelmező oldaláról nézve is értelme van az eleven játéknak, az utánalkotás folyamatában.
- 22 Befogadói oldalról belépünk az alkotás terébe, az értelme felé törekszünk, beszédbe elegyedünk vele, hogy újraalkossuk, miközben egyik legemberibb jellemzőnket, az eszünket (képzletünket) használjuk. Sőt, az újraalkotás folyamatában a befogadó magával ragadottsága révén legyőzi a távolságot is, amely elválasztja a műtől.
- 23 Gadamer: A szép..., i. m. 50. o.
- 24 A görög eredetű szó arra utal, hogy a vendéglátó egy kettétört cserepet adott vendégének búcsúzóul, amely a későbbi felismerést biztosította, akár a leszámoltak között is.
- 25 Gadamer: A szép..., i. m. 52. o.
- 26 Uo. 53. o.
- 27 Uo. 56. o.
- 28 Loboczy János: Az esztétikai tapasztalat „olvasása” Gadamer hermeneutikájában. = Magyar Filozófiai Szemle, 56. évf. 2012. 3. szám, 116. o.
- 29 Gadamer: A szép..., i. m. 74. o.
- 30 Uo. 73. o. Kiemelés tőlem.
- 31 Heideggernél ez a kronosz és a kairosz különbségeként jelenik meg.
- 32 Hans Georg Gadamer: A kép és a szó művészete. Fordította: Hegyessy Mária. In Kép, fenomen, valóság. Szerkesztette: Bacsó Béla. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997.
- 33 Az értelmezés folyamata, a Sinnvollzug, az értelem végbemenése során történik. Gadamer: A szép... i. m. 45–46. o. További finomítás, hogy a műalkotásokról készített fotók, vagy koncertfelvételek bár reprodukciók, ugyanakkor nem reprezentációk az eredeti műnek, mert hiányzik belőlük az az egyszerűség, amely a műalkotás jellemzője.
- 34 Gadamer: A szép..., i. m. 47. o. Az Igazság és módszerben Gadamer még esztétikai megkülönböztetéséről beszél (ld. pl. Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer. Fordította: Bonyhai Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 78. o.), ami olyan absztrakció, amely pusztán „az esztétikai élmény” öntudatában megy végbe, s eltekint a műhöz tapadó külsőségektől, pl. cél, funkció, tartalmi jelentés. Jelen tanulmányban a kifejezés bővítése az értelmező felőli megközelítésre utal.
- 35 Gadamer: A szép..., i. m. 48. o.
- 36 Erre a munkamódszerre utal Fehér M. István az Olay Csaba által készített interjújában a New Criticism irodalomelméleti irányzat kapcsán, amely „az irodalmi művet a maga szövegszerű struktúrájának önállóságának, önmagának elégséges voltában igyekeztek megragadni, felfejteni”. Olay Csaba: A másik igazsága: Fehér M. István válaszol Olay Csaba kérdéseire. L'Harmattan, Budapest, 2012. 296. o. A látszólagos ellentmondás aközött, hogy egy-egy alkotás értelmezéséhez elegendő önmaga, s nem szükségessé hozza a „szociológizáló-historista, filológiai-biográfiai” (Uo. 297. o.) megközelítések abban oldódik fel, hogy a mű értelmezése valóban önmagából indul ki Gadamernél is, ám pl. jelentősége, vagy formanyelvi újdonságai csak másokkal összehasonlítva válhatnak nyilvánvalóvá.
- 37 Az Igazság és módszerben a horizontösszeolvadás kapcsán a műhöz való visszatérést említi.

TÁMBA Renátó
Gyermekszemlélet
Tihanyi Lajos
festészetében

A művészet és a gyermekkor új koncepciója a *Nyolcak* és Tihanyi Lajos művészetében

A 20. század elejének eszme- és művelődéstörténetében kiemelt szerepet foglal el a *Nyolcak* festészete, mégpedig a budapesti polgári értelmiséghez, a baloldali szellemi elithez (például a Galilei Körhöz, a Magyar Szociáldemokrata Párthoz, a Huszadik Század és a Nyugat Köréhez) fűződő erős kapcsolatának köszönhetően, valamint fő célja révén, amely nem más volt, mint a társadalmi haladás szolgálata a polgári demokrácia megvalósítása érdekében.¹ Ebből fakadóan az impresszionizmusnak a látási benyomás esetleges közlésére irányuló koncepciójával szemben munkásságuk nyomán kiformalódott egy, az architektonikus alakítás elve szerint vezérelt, kereső-kutató művészeti szemléletmód.² Ennek középpontjában a harmónia, az egyensúly és az egyetemes rend keresése állt, a szubjektivitás diadala és a metafizikai vákuum által jellemzett történeti korban.³ A természetet már nem az anyag szüntelen változásának ténye felől közelítették meg, mint az impresszionisták, hiszen azt az egyetemes rend által áthatott anyagi valóságnak tekintették, amely pusztán egy, a német objektív idealizmust megközelítő elképzelés nyomán közelíthető meg.⁴ Ebből fakadóan, a „szellem” alakító munkájának kifejezésre juttatása céljából fő feladatuknak a struktúrateremtést tekintették.⁵ Nagy figyelemmel adóztak Cézanne festészetének, amelyből elsősorban a tárgyak elrendeztségének elvét építették be felfogásukba, hiszen szigorú elvek mentén felépített kompozícióikon mindinkább igyekeztek kihangsúlyozni a képelemek közötti összefüggésrendszert.⁶

A *Nyolcak* idealista-racionalista szellemi orientációjából fakadóan a művészcsoport ábrázolási gyakorlatára ikonográfiai szempontból roppant jellemző volt a gyermekkor és az ifjúság témája, hiszen az új festőgeneráció – mintegy párbeszédet tartva a kor reformpedagógiai áramlataival és a gyermektanulmányi mozgalommal – különös jelentőséget tulajdonított a gyermeki képzelet teremtő erejének, s ezzel együtt az ifjúkor cselekvőpotenciáljának, a társadalom polgári értelmiségi alapokon történő radikális megreformálásának programja szempontjából. Nem véletlenül viselte az *Ifjúság* címet az 1907-ben, a Könyves Kálmán Szalonban megrendezett, a mozgalom előzményének tekintett kiállítás, de az ezután keletkezett kompozíciók sora is bizonyítja, hogy a gyermek- és ifjúalakok nemcsak kedvelt tárgyai, de programadó motívumai is a csoport festészetének.⁷ A gyermek a polgári radikális értelmiség köreiben – többek közt a *Nyolcakkal* közeli kapcsolatban álló Magyar Társadalomtudományi Társaság kezdeményezésére alapított *Új Korszak* folyóirat diskurzusában – a jövő megújulásának zálogaként jelent meg,⁸ ugyanígy a *Nyolcak* alkotói is az istenné emelt gyermek személyében keresték az új bizonyosság forrását. Ezt Kernstok fiúaktjaiból, Berény Róbert pszichoanalitikus tartalmakat felszínre hozó, színörvényekben úszó gyermekábrázolásaiából vagy Czóbel

Béla felszabadult kontúrokkal megrajzolt polgári gyermekfiguráiból kiindulva könnyen megállapíthatjuk.⁹ Írásunkban azonban Tihanyi Lajos néhány gyermekábrázolásának elemzésére vállalkozunk, amelyeken a gyermekalakok már-már a forradalmi tettvágy hordozóivá válnak.

Tihanyi Lajos a *Nyolcak* azon művészei közé tartozott, aki annak baloldali ideológiáját markánsan képviselte, részben személyes kapcsolatai (Bölöni, Csáth, Gerő Ödön, Yartin József, Justh Gyula, Jászi Oszkár), részben szervezetekhez, szellemi orgánumokhoz való kötődései (a Szabadkőművesek radikális szárnya, Világ, MA) révén, s nem utolsósorban a festészetét átható konstrukciós törekvésekből fakadóan.¹⁰ Bár akadémikus tanulmányokat nem folytatott, kezdetben a nagybányaiak, később pedig Gauguin, Van Gogh és Cézanne hatottak rá, de monumentális, „gótikus barokk víziói” El Greco hatásait is magukon viselik, felfelé törő, „megnyúlt szegletes formái” azonban egyúttal Kokoschkát is eszünkbe juttatják.¹¹ Nagy színfoltokkal, elnagyolt formákkal megfestett kompozícióin az alak és a környezet viszonya kerül előtérbe, így a részletek elenyésznek, az emberi test pedig művei foltrendszerének egyes részeként jelenik meg.¹² Alkotásain tükröződik a művész felfogása, miszerint „az anyag alábbvalóságát” le kell, hogy győzze a szellem felsőbbbsége.¹³ Ugyanakkor – vallva a szellem és az anyag elválaszthatatlanságának elvét – az „igaz” kifejezéshez az út csakis az anyag értékeinek megismerésén keresztül vezethet.¹⁴ Mély karakterizáló erő által jellemzett képeit egyúttal betölti a humánus eszméje, valamint a szociális igazság utáni sóvárgás.¹⁵ „Tömörített életvidámságtól” áthatott, életteli, dinamikus figurái gyakran belső konfliktusoktól terhelt, „vívódó, küszködő, lobogó egyéniséget” takarnak, s ez a nyugtalanság és szorongás tükröződik gyermekábrázolásain is.¹⁶

Cigányasszony gyermekkel

Tihanyi Lajos gyermekábrázolásainak külön csoportját képezi a *Cigányasszony gyermekkel c. kép* (1908; olaj, vászon; Pécs, Janus Pannonius Múzeum),¹⁷ amely még 1906-ban készült, jóval a *Nyolcak* csoportját megelőzően, s először a MIÉNK második tárlatán került kiállításra, 1909-ben. A *Cigány Madonnának* is nevezett festményen méretei, mozdulatlansága és hangsúlyos kontúrjai révén már-már ikonszerűvé válik a zömök testalkatú édesanya alakja, aki oltalmazón, féltőn fogja ölében apró, meztelen gyermekét. Gyermekére irányuló óvó tekintete, gyermekét átfogó, hatalmas kézfejei okán Tihanyi Madonnája – Relle Pál kritikus szavaival élve – mintegy „az ősi szeretet szimbólumaként” jelenik meg, hiszen nem más koncentrációdik e picinye fölfe magasodó asszonyóriás alakjában, mint a Madonna-ikonográfia legalapvetőbb toposza, az oltalmazó anyai gondoskodás motívuma.¹⁸ E cigányasszony úgy tartja ölében gyermekét, éberén és vigyázón, mint a társadalmi élet megújításának a zálogát, az új rend és az új értékek ígértét.¹⁹ Hiszen a gyermek a kor új gyermekszegretorikájában „a jövő építőmesterévé” és „az emberiség megváltójává” lépett elő, aki – miképp már Nietzsche megírta – mintegy magában hordozza a felejtés, az újrakezdés és a játék potenciálját.²⁰ Ugyanakkor az édesanya gondoskodó tekintetéből némiképp kiérződik a gyermeke jövője fölötti aggodalom is.

Tihanyi Lajos:
Cigányasszony gyermekkel

A *Cigány Madonna* alakját a természetes ösztönöktől táplált anyaság képzete hatja át e képen, de a színkompozíció révén érzékelhetővé válik itt a figurákat már-már magába nyelő társadalmi elszigeteltség atmoszférája is. Hiszen a sötétkék, semleges háttér és az asszony ruháinak komor, mélykék tónusai az ábrázoltak marginalizációjából, számkivetettségéből fakadó magányélményt juttatják kifejezésre, és ezáltal e kép Picasso kék korszakának társadalmi perifériára szorult, a nélkülözésbe belefáradt figuráinak végtelen magányát idézi.²¹ Picasso *Anyaság és Földön ülő anya gyermekével* c. képeihez hasonlóan – a kompozíciót eluráló sötétkékeken túl az alakok testhasználati módjai révén – Tihanyi jelenetén is nagy hangsúly kerül az ábrázoltak magára hagyottságára, valamint az anyai áldozatkészség és oltalmazás mozzanatára.²² Mindenesetre Tihanyi festménye az ikonográfiai képtípusokat illetően nem a földön ülés és a gyermekhez ereszkedés mozzanata által jellemezhető *Maria Humilitatis* képtípust megidéző *Földön ülő anya gyermekével* c. kompozícióhoz áll közelebb, sokkal inkább a trón transzferált, a proletár madonna-ábrázolás motívumrendszerébe átvitt variációjának tekinthető széken ülő („trónoló”) édesanyát megjelenítő *Anyaság* c. képét idézi meg a széken ülés mozzanata által. Továbbá, míg Picasso *Földön ülő anya gyermekével* c. képén az édesanya alakja – a szinte monokróm kolorit, a mindent magába ölelő sötétkék tónusok révén – már-már eggyé olvad csemetéjével, ezáltal is elmélyítve deprivált állapotukból fakadó reménytelenség-élményüket, addig az *Anyaság* c. képen már csak az anyai csók motívumából is kiérezhető az oltalmazás mozzanata, de a különváló, egymástól elkülönülő színárnyalatok révén is érzékelhetővé válik itt az ábrázoltak cselekvési potenciálja. A kékek különböző árnyalatainak, illetve a kékek és vörösesbarnák kontrasztjának köszönhetően Tihanyi *Madonnáján* is hangsúlyosan elkülönülnek egymástól az alakok, nem olvadnak össze egyfajta, a kétségbeesés komor, melankolikus atmoszféráját keltő lírai monokromitásban, hiszen az itt megjelenített cigányasszony mintegy távolságtartással szemléli, figyeli a társadalom megújulásának reményét magában hordozó kisdedet. Tihanyi *Cigány Madonnája* robusztus erővel válik ki a semleges háttér sötétebb és világosabb kékek, szürkék által jellemezhető koloritjából, s mintegy tekintélyes asszonyóriásként magasodik csemetéje fölé.²³ E képen tehát az édesanya mintegy a gyermekkor őrzőjeként, védelmezőjeként jelenik meg, de a gyermekére irányuló éber tekin-

tetben a lényének megértésére irányuló szemlélődő, tanulmányozó szándék is tetten érhető, hogy ez által is kifejezésre jusson e megfogalmazás mögött húzódó gyermektanulmányi vagy reformpedagógiai gyermeksegretorika.

A kép felületét, a háttérét és az asszony ruháját tehát a sötétkék tónusok uralják, ám ezt az egyhangúságot helyenként megtöri egy-egy vörösesbarna folt, mégpedig az asszony kezén és arcán, jelölve az életerős, akaratos asszony lényének ösztönöktől ittas voltát, de szembevetődnek a kisded világosabb vöröses tónusai is a kompozíció középpontjában. Az asszony földközelsége egyértelműen megidézi Gauguin tahiti asszonyainak egyszerűségét.²⁴ A művészt minden bizonnyal a természeti őállapot utáni sóvárgás vezette arra is, hogy a francia mester nyomán tiszta színek által jellemzett nagy, összefüggő színfoltokból építse fel síkszerű, már-már dekoratív hatású kompozícióját. Ezen túl a mű struktúrája némiképp Kokoschka portréit idézi, ugyanakkor vertikális irányú, gótikus jellegű szerkesztésmódja határozottan eszünkbe juttatja El Greco kompozícióit is.²⁵

Az anya és a gyermek háromszög kompozíciója a reneszánsz képszerkesztési hagyományokat idézi, a figurák pozicionálása és egymáshoz való viszonya, a frontális beállítás és a hangsúlyos kontúrok révén pedig egyértelműen felelevenednek itt a Madonna-ábrázolás képszerkesztési hagyományai. A részletezéstől tartózkodó kompozíción a szék mintegy jelzetlenül van elhelyezve, ez pedig a lebegés illúzióját kelti, ellentmondva a tömegformálásnak, ugyanakkor megadva az ábrázoltaknak a szentképek figuráit betöltő testetlenség érzetét.²⁶ Az asszony kezében tartja gyermekét, így az ő kezei nem közvetítenek lélektani állapotot, szemben a kisded egymásra tett kézfejeivel, amelyek védtelenségére utalnak. Ugyanakkor az asszony púpos háta és szomorú tekintete egyértelműen jellemző erővel bír, hiszen kifejezésre juttatja az asszony megfáradt lelkületét és kirekesztettségét.²⁷

A művész e képével voltaképpen deszakralizálta a „nagy szüzsét”, a Madonna-ikonográfia tradícióját, miközben megtartotta annak orientációs pontjait, amelyek felidézhetővé teszik a Madonna-ikonográfia alapvető antropológiai képtartalmait. Hiszen felismerhetők itt a Madonna alakjában tetten érhető olyan antropológiai alapmotívumok, mint amilyen a nőiség, az oltalmazás, a dédelgetés, a szenvedés tudatosítása, valamint az áldozatkészség.²⁸ Tihanyi *Madonnája* voltaképpen az egész emberiség oltalmazó édesanyjaként jelenik meg. A mítosz felismerhető maradt e képen, ám döntően más kontextusba került, mint eredetileg, mintegy létrehozva a cigány madonna képtípusát.²⁹ Hasonlóan ahhoz, ahogyan például Fényes Adolf vagy Escher Károly alapozta meg a proletár madonna hagyományát a századforduló környékén.³⁰

A Madonna-ikonográfia profanizálódásának folyamatának eredete leginkább Luca Cambiaso *Madonnájáig* vezethető vissza, amelyen már a hús-vér emberi valóság tartalmi kerülnek előtérbe: a sötét, semleges háttér előtt, a középpontban elhelyezett Mária simavonalú öltözetével, gondterhelt arckifejezésével, kontyba fogott hajával, valamint a fehér gyolcslepelbe takart gyermek Jézus alakja együtt már a 19–20. századi szegényember-festészet alakjait vetítették előre.³¹ Gondoljunk Amédée Guerard (1828–1908) pestalozzi-i anyaeszményt idéző anyafiguráira, Honoré Daumier *Mosónőjére* (1863–64) vagy épp Max Liebermann alkotásaira (pl. *Anyá és gyermeke*, 1878).³² Ugyanakkor ezeken a képeken gyakran felismerhetők a *Köpönyeges Madonna* és a *Maria Humilitatis* képtípus bizonyos motívumai, ahogyan, mint már utaltunk rá, az általunk vizsgált *Cigány Madonnán*. Mindazonáltal e mű a cigány-reprezentáció ritka képzőművészeti példájának számít. Ugyancsak a cigánymadonna megjelenítésével találkozunk Otto Mueller német expresszionista festő *Cigány Madonna* c. képén, több mint húsz évvel később (1927).³³ Ám míg Tihanyi képén a gyermekét védelmező, elszánt tekintetű édesanyát láthatunk, addig Mueller alakjai elcsigázott, lesóványodott, már-már a létezés peremére került figurák.

Munkáscsalád

A családi összetartozás erejét dicsőíti a művész *Munkáscsalád* c. alkotása, vagy másik ismert címén: *A művész családja* (1910), amelyet a dinamikus és a statikus formák ellentétéből fakadó erőteljes feszültség egészen elural. ³⁴ E képen szorosan kapcsolódnak egymáshoz az egy tömbben elhelyezkedő, szűk térben kibontakozó alakok. A gyermekei által átölelt, oltalmazott édesanya alakját a mű jobb szélén láthatjuk, zöld ruhában, s megtört ábrázattal jelenik meg előttünk, miközben kissé merengően tekint kisebb fiára. Ugyanezt a fiút láthatjuk a *Vörösingés* c. festményen, amint koraérett tekintettel néz felénk. Mindkettejük alakjából egyfajta meditatív, kontemplatív természetű nyugalom árad, s ennek okán könnyen eszünkbe juthat Pór Bertalan monumentális hatású, már-már csendélet-szerűen ható higgadtsággal megfestett képe, *A család*. ³⁵ Mindkét művet tárgyias szemlélet hatja tehát át, ám míg Pór figuráit – a laza csoportfűzésből eredően – mintha semmiféle kapcsolat nem fűzné egymáshoz, kifejezve a szereplők magányosságát és egyéni sorsuk súlyát, addig Tihanyi alkotásának meghatározó motívuma a családi összetartozás és azzal együtt a kompozíciós eljárásokban kifejezésre jutó forradalmi cselekvőerő, amely a szereplőket összefűzi. ³⁶

Tihanyi
Lajos:
Munkás-
család

Az anya és vörösingés kisfiának al csoportját tehát nagyfokú nyugalom hatja át, ám a festményen szereplő nagyobbik, kék ruhás, munkáscsapkás fiú alakjában már-már eruptív tettekkészség és elszántság összpontosul. Ez a fiatalember, aki határozottan Tihanyi karakterjegyeit viseli magán, bátran, büszkén tekint a távolba felemelt, sőt, kissé hátravetett fejjel, két karjának roppant ívével pedig átkarolja, óvja, sőt, magához ragadja családja édesanyját, de föléje magasodva oltalmazza öccsét is. Az ő erőtől duzzadó alakjában sűrűsödik az a lendület és cselekvőerő, amely a kompozíció egészét betölti, s ezt a lendületet és tettekkészséget a háttérben látható függöny íve csak felerősíti, mintegy a gótikus magasba törés dinamizmusát adva a kompozíciónak. A főalakban összpontosul a polgári radikális értelmiség társadalomreformeri lendülete, s azzal együtt a remény abban, hogy az új értelmiség képes lesz kiragadni a „magyar ugar” népét tespedtségéből és maradiságából, hogy egyszersmind rálépjen az európaivá válás ösvényére.

Az idősebb fiú képviseli tehát a forradalmi cselekvőerőt és a társadalom megújításába vetett baloldali vizionárius hitet, ám az alakjában összpontosuló forradalmi potenciál alapja a művésznak a család értékéről, szilárdságáról és alapvető értékéről alkotott állásfoglalása, amely itt a kompozíciós eszközök révén válik kiolvashatóvá. Hiszen a szűk térben megjelenő három figurát háromszög kompozíció foglalja egységbe, ezáltal egyfajta zártságot eredményezve a mű egészének: a fauvizmus vastag kontúrjait elhagyva, Cézanne nyomán haladva a formák plaszticitására kerül a hangsúly, s ez pedig zártságot visz az egyes részformákba. Ugyanakkor az élénk színekkel megfestett, gazdagon modellált síklapokat mégiscsak hangsúlyos vonalak kapcsolják egymáshoz, ha ezek a vonalak már más funkcióval is bírnak, mint korábban. ³⁷ A képen felismerhető a kubizmus hatása is, mégpedig a szögletes formáknak köszönhetően. ³⁸ Mindenesetre a képet betöltő dinamizmus a forradalmi tetterő atmoszférája révén jól körvonalazható üzenetet visz a mű ikonográfiai jelentésterébe. E szerint a család az a sérthetetlen egység, amelynek révén – az összetartás, az összetartozás rendíthetetlen érzése révén – a társadalmi küzdelem végigvihető egy jobbnak és európaibbnak ítélt jövő érdekében.

Fiúgyermek-portrék

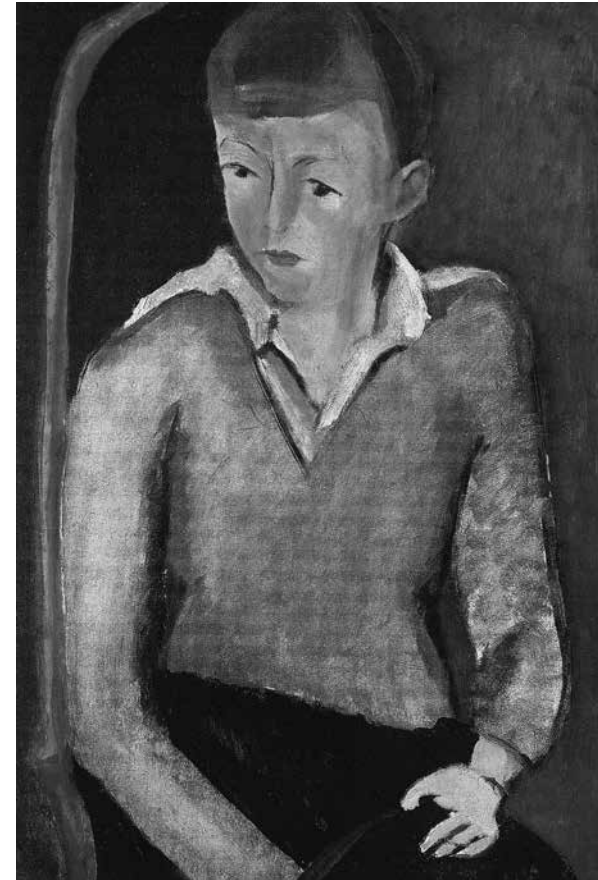
A *Vörösingés kisfiú* c. olajfestmény (1909; olaj, vászon) voltaképpen nem más, mint az 1910-ben elkészült *Munkáscsalád* c. kompozíció egyik korábbi változatából kivágott töredék, s ekként szerepelt a *Nyolcak* 1911-es kiállításán is. ³⁹ A kép a fentebb elemzett családi csoportkép fiatalabbik fiúalakját ábrázolja, de megfigyelhetők a képen a család többi tagjának fragmentumai is. Jobbra az édesanya arcának halvány körvonala rajzolódik elő, a két ujj pedig az idősebb, álló fiú kezének részlete. ⁴⁰

Tihanyi Lajos:
Vörösinges kisfiú

Maga a fiú torz koponyájú, koraérett, törékeny testalkatú, bánatos gyermek mélyen emberi tekintettel, finoman árnyalt arcvonásokkal, éles vonásokkal.⁴¹ A hosszú karokkal ábrázolt alak feje aránytalanul nagy a test egészéhez képest, mozdulatlan arca élesen válik ki a helyenként elmosódó foltokból.⁴² Élénkpiros inges alakja a környezet fátyolos motívumai révén válik igazán hangsúlyossá, a bizonytalan, sötét, semleges háttérből pedig haloványan bontakoznak ki a család többi tagjának töredékei.

E mű roppant lírai hangon szólal meg, puhán olvadnak itt egyetlen tónusba a színek. Itt tehát kevésbé figyelhető meg az a Cézanne-től tanult konstrukciós törekvés, amely a *Cigányasszony gyermekkel* c. kompozíción még határozottabban tetten érhető.⁴³ Ugyanakkor nyújtott formái révén a képet egyfajta szenvedélyes elvontság uralja, amelyet a Tihanyi által előnyben részesített piros szín használata csak még határozottabbá tesz.

Tihanyi Lajos:
Fiúportré

Oskar Kokoschka:
Hans Reichel
portréja

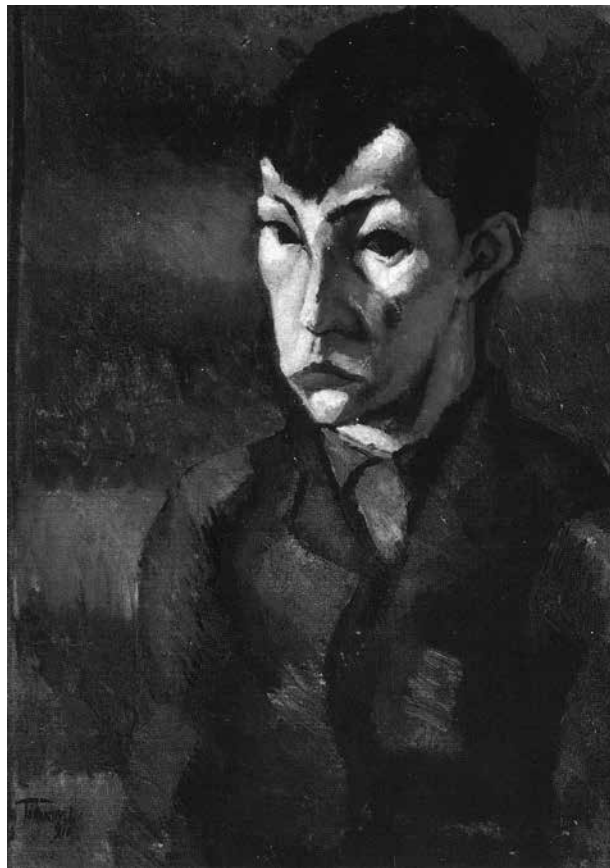
Tihanyi Lajos *Fiúportré* című képét 1910-ben festette, s a vörösinges fiúhoz hasonlóan itt is meghatározó szerepet tölt be a művész kedvenc színe, a piros.⁴⁴ Hiszen a mű piros háttér előtt, narancssárgás árnyalatú kerettel ellátott kék székben ülve ábrázol egy kék ingbe, szürkés blúzba, s a szék háttámlájának színével összhangban álló sötétkék nadrágba öltözött, ugyancsak kék svájcisapkáját térdén pihentető fiúgyermeket. A gyermek félprofil nézőpontból került ábrázolásra: testével enyhén balra fordul, ezáltal egyfajta gyermeki elevenséget kölcsönözve a figurának. Az alak hasonló beállítása okán e művet a *Vörösinges kisfiú* párdarabjának tekinthetjük, s akárcsak azon az egy évvel korábban festett képen, a fiú arca a *Fiúportrén* is

finoman árnyalt, s éles vonások uralkodnak rajta el, bár itt a művész jóval egyértelműbben magáévá tette a cézanne-i felületalakítás és tömegképzés sajátosságait, mint az előző képen.⁴⁵ Sík festéklapokból építkezik a gyermek inge, mellénye, arca, de még a háttér is.⁴⁶ E kép síkjai szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mintegy áttűnve egymáson, rétegzett, konstruktív kompozíciót eredményezve, amely önmagában véve „monumentális egész”.⁴⁷ A festmény egymást metsző síkjainak metszésvonalaiából nyújtott formák sejlének elő, a fiú arcképe így gótikus jelleget ölt, felfelé törő formái elvont hatást kölcsönöznek a műnek.⁴⁸

A fiúgyermek ölében tartott kezéről könnyű asszociálni Oskar Kokoschka Hans Reichelről festett portréjára (*A felemelt karú fiú*, 1910).⁴⁹ A kompozíció számos eleme okán jogosnak tűnik az analógia, ám épp a kiolvasható képkonceptiók tekintetében rejlik az alapvető különbség. Hiszen míg Tihanyi képén a lényegmegragadáson, a struktúraalakításra való törekvésen van a hangsúly, s a mű így a totalitásélmény utáni sóvárgás termékének tekinthető, addig Kokoschka képét önmagára utaló líraiság, „intim vizionáló” jelleg járja át, az ábrázolt egészét jellemző kanyargó, élénk ecsetvonások pedig pusztán ornamentális szerepet töltenek be a kompozícióban.⁵⁰ Tihanyi festménye magán viseli ugyan a felfokozott érzelmek expresszionista kultuszát, ám kompozícióját mégis erőteljesebben uralja az az architektonikus képépítési szigor, amely a korabeli modern francia festészet racionalitás-igényét hordozza magában, s amely a *Nyolcak* képkonceptióját alapjában határozta meg.⁵¹

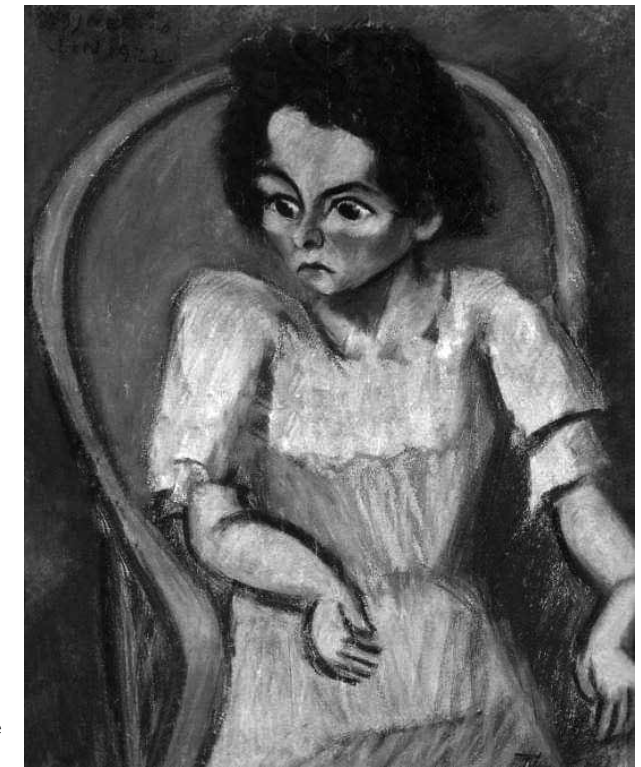
Tihanyi Lajos:
Fiú portréja

Éles vonásokkal bíró, finoman árnyalt arccal kerül ábrázolásra a *Fiú portréja* c. kép modellje.⁵² Az 1920-as években készült, s fekete mellénybe és sötétkék ingbe öltözött, sötétbarna hajú fiúgyermeket ábrázol mélykék háttér előtt, félprofil beállításban, lefelé szegett állal, melankolikus arckifejezéssel, értelmes, kiábrándult tekintettel. E komor atmoszférájú kompozíció a korábbiakhoz hasonlóan egymáson áttűnő sík színsíkokból építkezik, ám a színrétegek ropant szoros összekapcsolódásának köszönhetően a korábbiaknál szigorúbb architektonikus struktúra valósul meg. A fiú portréjának nyújtott formái már önmagukban filozofikus hatást kölcsönöznek a műnek, a mű kubizmust idéző szögletes vonalai, geometrikusan ható színrétegei pedig már csak elmélyítik ezt a töprengő, rezignált alaphangulatot.⁵³ Ebben feltehetően a tanácsköztársaság bukása miatt érzett csalódás jut kifejezésre: a képen nyoma sincs a *Vörösinges fiú* vagy a *Munkáscsalád* forradalmi alaptartalmának.

Leánygyermek-portrék

Ugyancsak az 1920-as évekből valók a művész híres leánygyermek-ábrázolásai. Tihanyi Lajos 1926-ban festette *Gyerektoptré (Miska portréja)* c. festményét (64,5x52 cm; pasztell, papír; jelezve jobbra lent: Tihanyi, és balra fent: Peggynek... Berlin 1922).⁵⁴ A képet feljegyzéseiben „Gyerektoptrait” címmel látta el, tulajdonosaként pedig Tihanyi Peggy Véghné nevezte meg, így aztán a Végh családnál kapott helyet. A kép Peggy kislányát, Miskát ábrázolta, s miután a modell felnőtt, az ő tulajdonát képezte. Végül a mű 2001-ben került elő, Miska hagyatékából. Miska féltestvére, Végh Péter beszámolójából kiderül, hogy egy rózsadombi nagylakásban éltek együtt, s hogy a valódi neve Klári volt.

Tihanyi Lajos:
Gyerektoptré
(Miska portréja)

Tihanyi meleg hangú festményén egy jobbra fordított karosszékben ülő, fejét balra tartó kislányt látunk, szépen felöltöztetve, rózsaszín, térdig érő kislányruhában és rövidujjú blúzocskában, a kifejezés érdekében eltúlzott arányokkal, hangsúlyosan megrajzolt, kissé görcsösen tartott kezekkel. A sötét hajú kislány megszeppenve, tágra nyílt szemekkel tekint maga elé, kissé megriadva a megfestés aktusától. Erre utal, ahogyan a karfát markolja bal kezével, de legörbült szája is jelzi gyermeki megrettenségét.

Mindazonáltal a gyermek ruházatán, tárgyi környezetén látszik, hogy családjában béke, szeretet és rend uralkodik, s miután szemmel látható feszélyezettsége ellenére Miska kiállta a megfestés próbáját. Kitűnik, hogy családjától normatív, értékkevető nevelésben részesül, hiszen megtanulta azt, hogy engedelmessé kell a felnőttek akarátának, különösen, ha szeretet és törődés veszi őt körül. A gyermeket övező biztonságos környezetre utal a szék karfája, egyfajta szimbólumként működik a képen: a polgári nevelésből fakadó kényelem és biztonság, a menedék jelképeként.⁵⁵

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy miután a karosszék korántsem igazodik a gyermek méreteihez, a képen egy, a gyermekléttől idegen, a gyermekléptékű szemléletmódtól távoli felfogás tükröződik. Ebből következtethető, hogy a gyermeket övező felnőtt környezetben még nem terjedtek el a gyermekközpontú szemléletmódot mintegy indikátorként jelző, a gyermekkultúra köréhez kapcsolódó, az antropológiai tér problematikájához sorolható létmótvumok, amelyek jeleznék a gyermekhez fordulás ideológiai mozzanatát; sőt, ezzel szemben határozottan a felnőtt mércéhez igazodó, a gyermeket a felnőtt teljesítményekhez és célokhoz viszonyító pedagógiai paradigma jelenlétét érzékelhetjük.

Kiérződik e kompozícióból a gyermeki kiszolgáltatottság motívuma is, amely azonban elválaszthatatlan a vázolt nevelési konvencióktól. Feltűnő továbbá, hogy az engedelmesség, függőség és kiszolgáltatottság gyermeklét-motívuma pusztán a leánygyermek-ábrázolás esetén jelenik meg hangsúlyosan, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt az alföldi iskola leánygyermek-ábrázolásainál tapasztalhatjuk, különösen Koszta József és Fényes Adolf képei kapcsán. Ezzel szemben az írásunkban tárgyalt fiúgyermekek figuráját sokkal inkább egyfajta látens forradalmi tetterő hatja át, s meghatározza e portrékat egyfajta fiúgyermeki excentrikusság, akárcsak Fényes Adolf vagy Deák-Ébner vagy Tornyai János Lajos fiúgyermek-ábrázolásain.⁵⁶

Kislány
portréja

Miska portréjának párdarabjaként tekinthetünk a *Kislány portréja* című pasztellképre, amely 1921-ben készült, s a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában áll.⁵⁷ A mű színvilágában ellentéte Miska portréjának, hiszen a kiszolgáltatottságot fémjelző hideg színek helyett meleg színekkel került megfestésre, jelezve a kislány biztonságkeresését azon időkből, amikor épp elveszítette az édesapját. Ezen túlmenően számos vonás rokonítja egymással a két képet, hiszen ruházatuk hasonló, mindkét kislány jobbra fordított fotelben ül, fejét balra mozdítva, s mindkét kompozíción hangsúlyosak a kezek. Továbbá, miképp az imént már említettük, tárgyi környezetükből (a zöld fotelből) és a megfestés aktusának való engedelmesséjükben kitűnik jó neveltetésük és a gyermekeket övező biztonságos környezet, a fotel karfája pedig itt is a biztonság, a „menedék” jelképének tekinthető.

Ugyanakkor a *Kislány portréjének* modellje nem kapaszkodik nyugtalanul a karfába, mint Miska, hanem fehér kötényén pihenteti két kezét, zavartan babrál velük; érzékelhető tehát a háttérben húzódó veszteség terhe és a biztonságérzet hiánya. Ez a kislány Miskával szemben nem próbálja kerülni a festő tekintetét, nem tér ki előle, ezzel szemben úgy próbálja elviselni a modellülést, hogy apró, félszeg mosollyal, érdeklődve ül, miközben nyugalmat erőltet magára, s kívárja a festés aktusát.

A zöld karfás fotel háttámláját a művész ferdén festette meg, így a gyermek még inkább elvész a hatalmas, a kislány természetéhez képes túlméretezett fotelben. Kissé felnöttes arca ellenére hangsúlyosan kiszolgáltatottnak érződik tehát lénye, s ezt csak fokozza a gyermektest arányainak módosítása, így a fej megnagyobbítása, s a test egészének megkisebbitése. Ez utóbbi illúzióját szolgálja, hogy a festő látszani hagyja a kislány vézna lábait szoknyája alól, amely a gyermek kiszolgáltatottságának, függő létezésének érzékeltetése irányába hat. Mindazonáltal, akárcsak Miska portréjának esetében, a „túlméretezett” ülőalkalmatosság fokozza a függőség és kiszolgáltatottság érzését, sugallva egy, a gyermekközpontúságtól távol álló, a gyermeki természetet a felnőtt mércéből kiindulva értékelő, fejlődéselvű pedagógiai paradigma jelenlétét.

*

Tihanyi Lajos életművében – a *Nyolcak* programjának megfelelően – központi jelentőségű, szimbolikus értékű figuraként jelent meg, a társadalmi megújulásba vetett hit, a polgári értelmiségi forradalmi tettvágynak hordozójaként. Ez jut kifejezésre a Madonna-ikonográfiával való analógia-állítás szándékában, az anyai védelmezés-gondoskodás apoteózisának vizuális úton történő megfogalmazásában. Az egyalakos ábrázolásokon a szögletes formákban és az egymást metsző, élénk színrétegekben eleve megbújik az a forradalmi tartalom, amely a képek ikonográfiai jelentésterét áthatva a gyermeket – Ellen Key nyomán – „a jövő építőmesterévé” avatják.⁵⁸ Csak a leánygyermek-ábrázolásokon érződik erőteljesebben a status quo a kiszolgáltatott létezésük érzékeltetésére irányuló törekvés okán. A gyermekábrázolások mindegyikén a gyermeklét nüanszainak megfigyelésére helyezett festői figyelem tűnik a leginkább szembe. Tihanyi lélektani, antropológiai és fiziognómiai-anatómiai aspektusból egyaránt nagy érzékenységgel tanulmányozta a gyermekkor sajátosságait.

Jegyzetek

- 1 Németh Lajos szerk.: Magyar művészet 1890–1919. Szövegkötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 547. o.; Rockenbauer Zoltán: Apacs művészet – Adyzmus a festészetben és a kubista Bartók (1900–1919). Noran Libro Kiadó, Budapest, 2014. 158, 163. o.; Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete. Corvina Kiadó, Budapest, 1972. 74–75. o.
- 2 Lásd: Kernstock Károly: A kutató művészet. = Nyugat, 3. évfolyam, 2. szám, 1910. = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00048/01255.htm> [Letöltés: 2018.08.11.]; Markója Csilla: A festő tapintata – A Nyolcak helye a magyar modernizmus történetében. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2010. 63. o.
- 3 Rum Attila: Czigány Dezső. Kossuth Kiadó – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2015. 51. o.; Németh Lajos: Művészet és sorsforduló. Ciceró Kiadó, Budapest, 1999. 64, 73, 76. o.; Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak, i. m. 123. o.
- 4 Markója Csilla: A festő tapintata, i. m. 64. o.
- 5 Uo.
- 6 Németh Lajos: Művészet és sorsforduló, i. m. 168. o.
- 7 Révész Emese – Molnárné Aczél Eszter (szerk.): Gyerek/Kor/Kép. Gyermek a magyar képzőművészetben. Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest, 2016. 27. o.
- 8 Németh András: Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In: Németh András – Pirka Veronika (szerk.): Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 18, 40. o.

- 9 Rockenbauer Zoltán: Márffy Ödön Nyolcak-korszaka. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak, i. m. 300. o.
- 10 Passuth Krisztina: Tihanyi Lajos. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak, i. m. 394. o.
- 11 Majoros Valéria: Tihanyi Lajos írásai és dokumentumok. Monument-Art, Budapest, 2002. 25. o.; Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől, i. m. 114. o.; Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak, i. m. 432. o.
- 12 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 95. o.; Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől, i. m. 121. o.
- 13 Csiffáry Gabriella (szerk.): Születtem... Magyar képzőművészek önéletrajza. Palatinus Kiadó, Budapest, 2002.
- 14 Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől, i. m. 114. o.; Csiffáry Gabriella: Születtem..., i. m.
- 15 Dévényi Iván: Tihanyi. Corvina Kiadó, Budapest, 1968.
- 16 Tersánszky Józsi Jenő: Tihanyi Lajos 1885–1938. = Nyugat, 31. évfolyam, 7. szám, 1938. = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00630/20162.htm>. [Letöltés: 2018.08.11.]; Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 115. o.; Révész Emese – Molnárné Aczél Eszter (szerk.): Gyerek/Kor/Kép, i. m. 27. o.
- 17 A kép forrása: Irodalmi Rádió. = http://www.irodalmiradio.hu/femis/muveszetek/4muveszek/t_menu/tihanyi/01tihanyi.htm [Letöltés: 2019.12.12.]
- 18 Passuth Krisztina: Tihanyi Lajos, i. m. 398. o.
- 19 Lásd: Tamba Renátó: Új rend – új ifjúság. Eszmetörténelmi recepció és gyermekszemlélet Kernstok Károly fiúaktáján = Per Aspera Ad Astra, VI. évf. 2019. 1. szám, 121–154. o.
- 20 Németh András: Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai, i. m. 20. o.; Németh András: A reformpedagógia múltja és jelene. Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 10. o.; Nietzsche Frigyes: Im-igyen szóla Zarathustra. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908.
- 21 Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 424. o.
- 22 Vö: Denys Chevalier: Picasso kék és rózsaszín korszaka. Corvina Kiadó, Budapest, 1981.
- 23 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos. A művész és művészete. Monument-art, Budapest, 2004. 29. o.
- 24 Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 424. o.
- 25 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 70. o.; Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől, i. m. 114. o.
- 26 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 29. o.
- 27 Uo. 70. o.
- 28 Lásd: Shulamith Shahar: Az utódnemzéssel kapcsolatos magatartásformák és gyermekkép a középkori kultúrában. In: Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (szerk.): A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény. Eötvös József Kiadó, Budapest, 1998. 91. o.
- 29 Kemény Gyula: Közelítések a Nyolcakhoz a képek felől, i. m. 123. o.
- 30 Tamba Renátó: Az anya-gyermek kapcsolat ábrázolása Fényes Adolf festészetében. In: Mrázik Julianna (szerk.): HERA Évkönyvek 2016. A tanulás új útjai. Magyar Nevelés- és Oktatókutatatók Egyesülete (HERA), Budapest, 2017. 200–213. o.
- 31 Reneszánsz Madonnák randevúja. = Barátság, 16. évf. 2009. 6. szám, 6288–6290. o.
- 32 Pukánszky Béla: A nőnevelés évezredei. In: Németh, András – Pukánszky Béla: A pedagógia problémátörténete. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 371. o.
- 33 A kép forrása: <https://www.mutualart.com/Artwork/Gypsy-Madonna-Woman-gypsy-with-child-i/9EF315C2F7480B1A>. Vö: Vojtech Lahoda: Keresők, prédikátorok, harcosok: A Nyolcak Párágában és Budapesten. In: Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): A Nyolcak, i. m. 128–137. o.
- 34 A kép forrása: Amatőr festő. = http://amatorfesto.network.hu/kepek/nyolcak_20110814/nyolcak-001. [Letöltés: 2019.12.12.]
- 35 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 74. o.
- 36 Csorba Géza (szerk.): 20. századi magyar festészet és szobrászat. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1986. 252. o.
- 37 Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 427. o.
- 38 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 115. o.
- 39 A kép forrása: Kieselbach Galéria és Aukciósház. = http://www.kieselbach.hu/kiallitas-alkotas/nyolcak-es-aktivistak_3/vorosinges-kisfiu_8582 [Letöltés: 2019.12.12.]; Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 427. o.
- 40 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 86. o.; Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 70. o.
- 41 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 86. o.
- 42 Passuth Krisztina: Tihanyi Lajos, i. m. 399. o.
- 43 Uo. 398. o.
- 44 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 30. kép; valamint 71. o.
- 45 Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 427. o.
- 46 Uo. 428. o.

47 Uo. 432. o.

48 Németh Lajos szerk.: Magyar művészet 1890–1919, i. m. 562. o.

49 A kép forrása: Poboh. = <http://poboh.tumblr.com/post/23059505356>. [Letöltés: 2019.12.12.]

50 Sárkány József: Tihanyi Lajos portréi, i. m. 432. o.

51 Németh Lajos szerk.: Magyar művészet 1890–1919, i. m. 562. o.

52 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 14. kép.

53 Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete, i. m. 115. o.

54 A kép forrása: Kieselbach Galéria és Aukcióház. = <http://www.kieselbach.hu/alkotas/gyerekportre-miska-portreja-4688>. [Letöltés: 2019.12.12.]55 Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos: Gyerekportré (Miska portréja). Kieselbach Galéria és Aukcióház, Budapest, é. n. = <http://www.kieselbach.hu/alkotas/gyerekportre-miska-portreja-4688>. [Letöltés: 2017.11.20.]

56 Vö: Tamba Renátó: Gyermekkor a vásznakon. Storming Brain, Budapest, 2017. 277–343. o.

57 A kép forrása: Majoros Valéria Vanília: Tihanyi Lajos, i. m. 28. kép.

58 Németh András: Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai, i. m. 20. o.

BÁTORINÉ MISÁK Marianna

Lányok a sárospataki református gimnáziumban

A nőnevelés 18–20. századi
fejlődésének tükrében

A 19. század végén, 1896. október 2-án nyílt meg Magyarországon az első leánygimnázium. Érettségig addig magántanulóként tehettek az okosodni vágyó kisasszonyok. A Sárospataki Református Gimnáziumba 1909-ben iratkozott be az első hölgy. Tanulmányunkban arra keressük a választ, mik voltak az előzmények, illetve okok, amelynek köszönhetően a leányok oktatásával egyre több fórum foglalkozott, másrészt mi indokolta az újabb rendeletek megszületését, a gimnáziumok megnyitását – még ha sajátos formában is –, s végül az első leánygimnázium megalakulását.

A nőnevelés helyzete a 18. században

Az egyházi élet teljessége elképzelhetetlen volt iskola nélkül, hiszen a gyermekek tanítása a 18. század elején csak felekezeti keretek között volt megoldható. Ezért alapvető törekvése volt az eklézsiáknak, hogy iskolákat létesítsenek. Ezen összefüggések közepette elvétve ugyan, de találunk olyan feljegyzéseket, amelyek arról adnak hírt, hogy nemcsak a fiúk, de külön a leányok oktatására is helyiségeket, épületeket vásároltak, vagyis külön leányiskolákat állítottak fel.

A magyar iskolahálózat kiépítésében a Sárospataki Kollégiumnak nagy érdemei vannak. Ebben a folyamatban a partikuláris iskolarendszer¹ meghatározó szerephez jutott. A partikulák folyamatosan ellátták az anyaiskolát tehetséges diákokkal. Ugyanakkor azok az iskolák, amelyek színvonalas oktatásra törekedtek, a Kollégiumból vittek tanítót. Ez a körforgás adta és tartotta fenn mindenkor azt a szellemi frissességet a partikulák életében, amelyet az anyaiskola képviselt. Ezek a jelenségek a leányok oktatásával kapcsolatban is fontos adalékokkal szolgálnak. Az itt tanító mesterek fizetése között gyakorta olvassuk a „gyermektől”, „minden gyermektől”, „minden oskolába járó gyermektől”, „gyermek tanításáért” kifejezéseket.² A már erre az időre megfogalmazott törvények értelmében van okunk feltételezni, hogy ezekben a kifejezési formulákban benne foglaltathattak a leányok is. A 18. század második felében a felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikája következtében az iskolába járó leányok száma országos méretekben megnőtt, de nem érte el a fiútanulókét. A leányok túlnyomó többsége országszerte koedukált népiskolákban tanult.³ Figyelembe véve mindezt, feltételezhetjük, hogy a század eleje óta megindult folyamat eredménye az, hogy a század második felében megnőtt a tanuló leányok száma. Ez pedig azt vonta maga után, hogy leányiskolák jöttek létre. Illyés Endre megfogalmazása szerint „*A nemzeti iskolák, azaz a leányok számára való iskolák minden nagyobb gyülekezetben felállítatnak.*”⁴

Hogy még egyértelműbbé tegyük a helyzetképet, hadd utaljunk Kassa városára, ahol 1754-ben az egyháztanács a következő utasítást adta ki: „*A gyermekek tanításában szorgal-*

matosnak kell lenni, és ha némely becsületes emberek leánygyermeküket kiküldenek tanítás kedvéért azokat is szükség az ő vékony elméjük szerint oktatni, de feljebb nem taxálni, hanem a szülőknek jóakaratajokra bízni, ki mit akar.”⁵ Ez a rendelkezés nemcsak abban erősít meg minket, hogy a gyermekek a leányokkal együtt értendők, de abba is bepillantást ad, hogy egy kiemelt partikuláris iskolában, mint Kassán, a színvonalat tekintve mi volt az elvárás a leányok oktatásában.

A fennmaradt jegyzőkönyvek alapján nagyon eltérő volt a leányok tudományba való bevonása. Néhol csupán a minimumot hozták ki magukból a tanítók, míg máshol a fiúkéhoz hasonló oktatásban részesítették őket, ami az elemi, s néhol a triviális tárgyakat illeti. Sajóközinc községben a következőket olvassuk: *„A gyermekektől bor fizettetik ily rendel: ábécista és olvasótól 4 öreg icce, rudimentistától 6 öreg icce. Ezen felül pedig minden classistól két-két iccével szaporodik. A leányoktól is borfizetés van. Ábécista 4 öreg icce, azon felül 6 icce, mely feljebb nemigen megyen. Minden férjfi és leánytól zab 1 véka...”*⁶ A kaposi mester fizetése ekképpen alakult: *„Didactrum: grammatistától 1 fl és 2 dnr⁸, conjugistától 75 dnr. comparatistától¹⁰ és declinistától¹¹ 48 dnr, ábécistától 24 dnr. A leány, ha ábécista, 24 dnr. Ha az énekeskönyvet olvassa, 60 dnr. Ha énekelni és a számokra jól megtanítatnak, 1 Fl és 2 dnr. Minden fiú és leánygyermekért 1 szekér tűzifa...”*¹² *„A leányoktól, az ábécé-tanulóktól 1 véka élet és 34 dnr. A catechésis és zsoltárok tanulóitól, minden személytől, 1 véka élet, 1 Fl és 2 dnr.”*¹³ – olvassuk a tiszakarádi egyházközség feljegyzései között. S még egy idézet: *„Az olvasó leánygyermekétől sabbatháléval személy szerint 1 Fl és 12 xr. A leánygyermekétől az ábécistától fogva az olvasóig, sabbatháléval együtt, személy szerint 36 xr.”*¹⁴

A fenti jegyzőkönyvekből több minden kiderül. A leányok ábécé tanulásban, olvasás tanításban, ének és számtani ismeretekben, katekézisben, vagyis vallásos oktatásban részesültek. Sajóközincen a mester az ábécé tanításnál feljebb nem ment, a másik két helységben az énekeskönyvet is olvastatták, továbbá énekelni és számolni is megtanultak. Mészáros István az énekléssel kapcsolatban megállapítja, hogy az minden városi, falusi kisiskolában, továbbá a kollégiumokban az oktatás részét képezte, annyi különbséggel, hogy a kisiskolákban hallás után tanították.¹⁵ Különösen a számolásra való oktatás érdekes, hiszen erről szintén Mészáros írja, hogy hazánkban nehezen találta meg helyét.¹⁶ Mégis, ha nem is mindenütt, a színvonalasabb iskolákban erre is kiterjedt az oktatás. Talán abból a megfontolásból, hogy a jó háziasszonyoknak tudniuk kellett számolni.

A tanítónak járó fizetésben különbség volt aszerint, hogy a leányok milyen szinten részesültek oktatásban. Minél feljebb haladtak, annál több. Ha valaki csak ábécista volt, nyilván nem tartoztak a szülei annyival, mint akit már olvasni, énekelni, vagy számolni tanítottak. Ezt igazolja a következő feljegyzés: *„A didactrum fog lenni ilyen renddel: az ábécista és collector¹⁷ fizet 24 dnr. Az olvasó 48 dnr. A rudimentát vagy declinációt tanuló 68 dnr. A comparatiót, mótiót, conjugatiót tanuló 102 dnr. A leányok is ezek szerént fizetnek, amit és ahogy tanulnak.”*¹⁸ A következő idézetből az is kiderül, hogy különbség volt aközött is, hogy valakit könyvből vagy anélkül tanítottak, s hogy e tekintetben nem tettek különbséget fiúk és leányok között. *„A gyermekektől eszerint: ábécistától 30 dnr, olvasótól 48 dnr, könyv nélkül tanuló fiúktól és leányoktól 60 dnr, comparistától, conjugistától 90 dnr, grammatistától, syntaxistától¹⁹ 1 Fl és 20 dnr.”*²⁰

Bár az egyházközségek többségében tanítót alkalmaztak, előfordult, hogy a leányok tanítása a kántor feladatai között kapott helyet: *„A Leányok Tanítója [...] Daniel marasztatik, meg marad.”*²¹ *„A Leányok Tanítója Nagy János... kötelességében eljár, s továbbra megmarasztatik, és még esztendeig ígérte is meg maradását, noha nem leg nagyobb készséggel; ugy mindaz által hogy a Ns. Consistorum legyen pártfogója az ellene támadók ellen.”*²²

Az idézett források alapján felállíthatjuk a leányok tanrendjét, tehát hogy mely tárgyak képezték oktatásuk részét a 18. század második felében.

A nőnevelés helyzete a 19. században

Mielőtt rátérünk a Sárospataki Kollégium életére, tekintsük át az országos helyzetet! A 18. században központi kérdéssé vált a leányok oktatása. Míg az előző századokban ez a kérdés csak az egyház keretén belül merült fel és vált szükségessé, addig a 18–19. században társadalmi ügygé érett. Egyre többen érzik szükségét, hogy a műveltség terén a nők felzárkózzanak a férfiak mellé, mert ebből az egész országnak haszna származik. A gyakorlat azonban nem követte ezt az elvet, a nőnevelés a sorsára volt hagyva. A növendékeket csupán divatos bókokra, bájos lejtésre, zenére, néhány idegen nyelvre tanították. A nőt a „hiú világnak” nevelték, s nem a családnak, vagy a nemzetnek.²³ Mindez nyilván a társadalom felsőbb rétegére vonatkozott, hiszen az alsóbb rétegek nem engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket taníttassák, csupán az egyház által nyújtottak adtak számukra lehetőséget.

Ha a 19. században iskolákról beszélünk, azért tehetjük, mert a fiúk számára felállított oktatási intézmények országszerte működtek. Ezekben meghatározott és jól kialakult „tanterv” szerint folyt a tanítás. Kisebb-nagyobb iskolák, kollégium típusú oktatási intézmények kínáltak lehetőséget a tanulni vágyók számára. Egyes mezővárosokban, nagyobb helyeken megindultak a törekvések „leányoskolák” felállítására. Mindez azonban korántsem jelentette, hogy az oktatás szintje azonos lett volna, vagy a leányok számára az alapműveltség megszerzésén túl magasabb műveltség megszerzéséhez út vezetett volna. Nem véletlen, hogy a 19. század olyan mozgalmakat indított, amelyek az alapszinten túli műveltség megszerzését követelték.

A korabeli felfogás a leányok nevelésében többnyire nem gyakorlati, hanem konzervatív volt. Általános elképzelés, hogy a nő maradjon meg régi tisztében, legyen példás feleség, jó háziasszony és anya, ne avatkozzon a szellemi életbe, ne akarjon tisztséget viselni, ne politizáljon. A századforduló után a fokozódó városiasodás, s a hazánkban is meginduló emancipációs törekvések hatására egyre nagyobb számban jelentkeztek az igények a magasabb fokú nőnevelés iránt. Ez magyarázza a magánkézben lévő bentlakásos leánynevelő intézetek feltűnését, majd szaporodását nagyobb városainkban. Számuk csak Pesten és Budán már az 1820-as években meghaladta a tízet. Ezekben az intézetekben a tanítás német nyelven folyt, idegen szellemben.²⁴

De nemcsak a városiasodás és a nőmozgalmak hozták magukkal az igényt. A hazafias érzelmű liberális nemesség a reformkorban figyelemreméltó erőfeszítéseket tett a magasabb fokú leánynevelő intézetek létrehozása érdekében. E kezdeményezések középpontjában Fáy András állt.²⁵ Kifogásolta, hogy a már meglévő nevelőintézetek nem készítik fel a leányokat későbbi hivatásukra. Szorgalmazta, hogy az állam állítson fel nevelőintézeteket a felsőbb képzésükre.²⁶ Legfontosabbnak tartotta, hogy ezekben az intézetekben a nevelők magyarok legyenek. *„Idegen nevelés, sőt idegen szokásokkal járó műveltség is a magyar életre olyan, mint a magyarországi éghajlat alatt természetett narancs és citrom: nem adom értük kőrösi-, vagy rendes kormosalmáinkat is.”*²⁷ Kezdeti elképzelései csak a nemesi leányokat érintették. 1846-ban olyan intézet felállítását sürgette, ahol a polgárok leányai számára is felsőbb oktatást biztosítanak.

A 19. század első felében egyre több nőnevelő intézet nyitotta meg a kapuit. Voltak köztük állami és magánkézben lévők. Az egyházak sem maradtak le az intézetek létesítésében. Mindez annak volt köszönhető, hogy az 1820-as évektől a nők nevelése és művelődési joga iránti érdeklődés egyre szélesebb körben észlelhető. Elkezdtek saját sorsukon gondolkodni, önmagukra eszmélni, addigi nevelésük hiányával, azok javításával, életfeladatuk minél tökéletesebb betöltésének lehetőségével foglalkozni, s így a nőnevelés ügyében megindult a nők irodalmi tevékenysége is.²⁸

A 19. században megalkotott és érvénybe léptetett törvények sokban előrelendítették a lányok intézményes keretek közötti tanulását a lehetőségét. Az 1865–95 közötti három évtizedben az intézményes nőoktatás radikális változáson ment keresztül. A törvényi szabályozás az oktatáspolitikai modernizációs folyamat része volt, ugyanakkor egyre határozottabban jelent meg az ügy mögött a hazai nőmozgalom, és azok a nők, akik szakértőként, gyakorló pedagógusként szólaltak fel a nőnevelés körül zajló vitákban.

Jelentős mérföldkő volt az elemi leányoktatás történetében az 1868. évi népoktatási törvény, amely előírta a 6–12 évig tartó egységes tankötelezettséget és megteremtette a hatosztályos, mindennapi oktatást nyújtó elemi népiskolát. Előírta, hogy a fiú- és lánygyermeket elkülönítve, külön termekben oktassák. Megalkotta a felsőbb népiskolát, amely a fiúk számára három, a lányok esetében két évfolyamos volt. Sajnos ez az iskolatípus nem bizonyult időtállóknak, hamar elsorvadt. Ugyanakkor létrehozott egy később igen népszerűvé váló iskolatípust, amelyet az ötezer főnél népesebb településeken kellett felállítani, ez volt a polgári iskola. Képzési ideje nemek szerint eltérő volt: fiúk számára 6, lányoknak 4 év. A polgári iskolába az elemi iskola elvégzett 4. évfolyama után lehetett felvételt nyerni a végbizonyítvány bemutatásával, illetve ennek hiányában felvételi vizsga után. A polgári leányiskola a kispolgári rétegek művelődési igényeit elégítette ki, viszont a középpolgárság, az „úri középosztály” leányainak szükségleteit már nem, mivel tananyaga túlságosan a gyakorlati élethez kötődött, és hiányoztak belőle a magasabb műveltséget reprezentáló ismeretek. A probléma megoldása érdekében jelentős kezdeményezéseket tett az Országos Nőképző Egyesület, amelyet Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) hozott létre 1868-ban. Petíciójukban országos női főtanoda felállítását kérték. Munkájuk eredményeként 1875. október 25-én nyílt meg Budapesten az első állami, hat évfolyamos felsőbb leányiskola.²⁹ Ez az iskola csak nevében volt „felsőbb”, ténylegesen középfokú, továbbtanulásra nem jogosító képzést nyújtott, de 1896-ban belőle fejlesztették ki az első leánygimnáziumot, amely már megfelelt ezeknek az igényeknek is.³⁰

A polgári leányiskolához képest a felsőbb leányiskola viszonylag lassan terjedt el. A század végére még mindig hiányzott a női középiskola, amely az említett „úri középosztály” leányai előtt megnyithatta volna az utat az érettségihez kötött értelmiségi pályák és az egyetem felé. Az igény kielégítését ekkor már a kultuskormányzat is segítette. 1895. december 15-én Wlassics Gyula miniszter rendeletet adott ki, amelyben engedélyezte a lányok magán-érettségi vizsgára bocsátását az ország valamennyi fiúk számára rendszeresített középiskolájában. A lányok a polgári iskolából vagy a felsőbb leányiskolából a középiskolába is átléphetnek – magántanulóként. A miniszteri rendelet hatása nem maradt el. Egyre több leány iratkozott be ilyen minőségben a fiú-középiskolákba. Több helyen a fiúgimnáziumhoz vagy a felsőbb leányiskolához csatolt gimnáziumi tanfolyamot szerveztek számukra. 1896. október 2-án megalapították az első hazai nyilvánossági joggal felruházott leánygimnáziumot.³¹ Az első és az ötödik osztályba vettek föl leányokat, így az első leányosztály már 1900-ban érettségizhetett. Az iskola tanterve a fiúgimnáziumok tantervét vette alapul, de gondot fordított arra, hogy érvényesüljön a „női jelleg”. A lányok nem tanultak görögöt – pótlására az ókori irodalmat vezették be –, latin csak az ötödik osztálytól kezdve szerepelt, a női jelleget pedig a rajz, az ének és a kézimunka biztosította. Ez az iskola érettségi bizonyítványt adhatott, amelynek birtokában a lányok továbbléphettek a felsőoktatás felé.³²

Leányok a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumában

Az a tény, hogy Wlassics miniszteri rendelete engedélyezte a lányok számára, hogy mint magántanulók, magán-érettségi vizsgálatra jelentkezzenek, idézte elő a lányok megjelenését a fiú-

gimnáziumokban, így a pataki iskolában is. Jelenlétüket, számarányukat a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma esetében az évente megjelenő *Értesítők*³³ segítenek nyomon követni. Női névvel először az 1909–1910-es tanévben találkozunk. Bathó Lenke és Szabó Terézia, mint magántanulók iratkoztak be az 1/a. osztályba. Nevüket a következő tanévben megtaláljuk a 2/a. osztályban. A lányok jelenléte ettől kezdve folyamatos, ugyanakkor megfigyelhető némi rendszertelenség: némelyek kimaradnak egy-egy tanévről, később folytatják tanulmányaikat. Másrészt a felsőbb évfolyamokon előfordulnak olyan nevek, akik korábban nem jártak ide, tehát minden bizonnyal másutt kezdték tanulmányaikat. A jelenség oka abban áll, hogy többen jönnek át a polgári iskolából, hogy itt folytassák vagy fejezzék be tanulmányaikat. Mivel azonban a gimnázium nem volt kötelező, sok esetben egy időre abbahagyták tanulmányaikat és később folytatták, esetleg visszatértek a polgári iskolába. Az 1911–12-es tanévben pl. a korábban említett két lány mellett olyan nevek tűnnek fel, akik nem itt kezdték tanulmányaikat, így a 3. évfolyamon Kazik Margit, az ötödikben Brozorád Vilma. 1913–14-ben ismét új lányok szerepelnek az 1. osztályban, viszont a 2–4. évfolyamon nem találunk senkit. Előfordult, hogy valaki év végén vizsgázatlanul lépett tovább: Szabó Terézia az 1914–15-ös és a következő tanévet is így zárta. Tanulmányait ezt követően megszakította és 1917–18-ban fejezte be. Akadnak azonban szép példák zavartalan, végig jeles illetve jó eredménnyel folytatott tanulmányokra, mint pl. az 1913–14-es tanévtől Rácz Margit, Tóth Edit és Tóth Irén. Az érettségimár csak kettőjük neve tűnik fel: Rácz Margit és Tóth Edit. Az 1914–15-ös tanévben Kánya Magda, Rohoska Margit, Tóth Irén, Zsindely Ilona iratkozott be, közülük hárman tették le az érettségi vizsgát az 1921–22-es tanévben, Tóth Irén és Zsindely Ilona jeles, Rohoska Margit jó eredménnyel. Kánya Margit neve a későbbiekben sem bukkan fel, így feltételezhetjük, hogy valamely oknál fogva nem zárta le tanulmányait. Az 1914–15-ös tanévtől 1925–26-ig sokan kezdik tanulmányaikat nem az első osztálytól, hanem felsőbb évfolyamokhoz csatlakoznak, aztán egy-két év tanulás után néhányukkal nem találkozunk. Az 1915–16-os tanévig azt is megfigyelhetjük, hogy nincs minden évfolyamon leány. E tanévtől ennek ellenkezője figyelhető meg, s vannak, akik elsőtől nyolcadikig évről-évre szerepelnek a névsorban.

Az *Értesítők* az 1918–19-es tanévtől néhány évig nagyon szűkszavúak, nyilván a háború és a forradalmak miatt a jelentések összevont kötetben láttak napvilágot. 1922–23-ig röviden tárgyalják az eseményeket, nincs pontos kimutatás az osztályokról, amit megszokhattunk a korábbi kötetekben. Ugyanígy a tanulmányi eredményekről, illetve a diákok vallási, felekezeti hovatartozásáról sem. Az azonban még ebben az összefoglalt állapotban is sokat segít, hogy az érettségi vizsgát tevők, így a köztük levő lányok neveit feltüntették.

A szűkszavú évek után az 1922–23-as tanévtől újra részletes jelentéseket olvashatunk, s újra minden évfolyamon találunk lányt. Ebben a tanévben az 1. osztályt kezdte Padrah Ilona, Séra Erzsébet, Barkóczy Sarolta, Deák Ilona és Villinger Mária. A következő és az azt követő évben közülük csak Séra Erzsébet nevét találjuk, míg Padrah Ilona és Deák Ilona a 2. osztályban folytatta. Az 1925–26-os tanévben amellelt, hogy Padrah Ilona és Deák Ilona neve a 3. osztályban szerepel, érdekességként tűnik fel a velük együtt induló Barkóczy Sarolta neve a 4. osztályban. Közülük azonban csak Deák Ilona jutott el a 8. osztály befejezéséig.

Mást látunk Trócsányi Lilla, Marton Judit és Murin Lenke esetében. Az első két diák az 1924–25-ös tanévben kezdte meg tanulmányait. Murin a következő évben csatlakozott a most már másodéves lányokhoz, bár korábban nem szerepel a névsorban. Marton nevével az 1927–28-as tanévben találkozunk utoljára, ekkor fejezte be a 4. osztályt a többiekkel együtt, jó eredménnyel. Innentől kezdve csak a másik két lány folytatta tanulmányait, évről-évre jó és jeles eredményekkel zárva az éveket. Érettségimár az 1931–32-es tanévben tettek. Trócsányi kitüntetéssel zárt, Murin „jól érett” eredménnyel.

Az 1931–32-es tanévben kezdett Harsányi Ilona Erzsébet, Kiss Magdolna, Mátyás Sarolta Éva és Novák Éva Klára, jeles eredménnyel zárva az évet. A következő tanévben ugyancsak a jeles eredményűek között találjuk őket. Kiss Magdolna a következő tanévtől nem folytatta tovább, a többiek továbbra is jelesek. Érdekes módon az 1935–36-os tanévben az 5. osztályban nem szerepelnek, a következő tanévben a 6. osztályosok között viszont igen. Tanulmányaikat a következő két esztendőben folytatták és az 1938–39-es tanévben fejezték be.

Az 1945–46-os tanévtől változás áll be a lányok gimnáziumi tanulmányait illetően a pataki Kollégiumban. Eddig csak magántanulónként vehettek részt az iskola életében, innentől kezdve –bár fel-felbukkan női név a magántanulók között – a lányokat is a nyilvános tanulók névsorában találjuk. A háború után széles körű mozgalom bontakozott ki az alpműveltség terjesztése érdekében. Folytatták a korábban megkezdett harcot az analfabétizmus felszámolására. A szándék az, hogy minél többen kerüljenek a közép- és felsőoktatási intézményekbe a „dolgozók” gyermekei közül. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kidolgozta a nyolc osztályos általános iskola és a négy osztályos gimnázium új rendszerét. Az alsó tagozat 1–4. évfolyamán osztálytanítós rendszerben, az 5–8. évfolyamon szakrendszerű oktatásban fektették le a tanítás menetét. A tankötelezettséget a 14. életévig terjesztették ki.³⁴ Az írás-olvasás tanítás a felnőttekre is vonatkozott, az intézményes oktatás kereteit kiterjesztették a felnőttkorra (Dolgozók Iskolája), lehetővé téve a magasabb műveltség elsajátítását.

Tantárgyak, tanulmányi eredmények, felekezeti megoszlás

A leányok által tanult tantárgyak a gimnáziumi tanulmányok során a következőképpen alakultak (dólt betűvel az előző évhez képest új tárgy, zárójelben a melléktárgyak): I. évfolyam: vallás, magyar, latin, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz. II. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz. III. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, fizika, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz, mértanrajz. IV. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz (*gyorsírás, francia, német társalgás*). V. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, görög, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz. VI. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, görög, földrajz, mennyiségtan, rajz, természetrajz. VII. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, görög, fizika, filozófia, mennyiségtan. VIII. évfolyam: vallás, magyar, latin, német, történet, görög, fizika, filozófia, mennyiségtan, (*gyorsírás*). Tehát a nyolc év folyamán a vallás, a magyar, a latin és a mennyiségtan volt jelen minden évfolyamban.

Ha összehasonlítjuk az 1896-ban megnyílt első leánygimnázium tárgyait a pataki gimnázium leányok számára előírt tananyagával, felfigyelhetünk néhány érdekességre. Az első leánygimnáziumban a leányok nem tanulnak görögöt és az 5. osztálytól tanultak latint. A női jelleget a rajz, az ének és a kézimunka biztosította. Ehhez képest a pataki gimnáziumban a latin kezdettől fogva, a görög 5. osztálytól tantárgy. A rajzot az utolsó két évben elhagyják, a kézimunka pedig egyáltalán nem szerepel a tantárgyak között.

Az *Értesítők* a diáknévsorok közlésén túl a tantárgyi eredményeket és a felekezeti hovatartozást is tartalmazzák. Így nyomon tudjuk követni a lányok eredményeit. A paletta színes. A leányok általában jó tanulók, de akadnak kivételek. Előfordul elégtelen érdemjegy, vagy végül nem érettségiző diák. Ami pedig a felekezeti megoszlást illeti, a nevében hivatalosan is református sárospataki gimnázium mindig szép számban befogadott más vallású, így római katolikus, izraelita, evangélikus és görög katolikus diákokat.

Jegyzetek

1 A partikulák a 17–18. századi református kollégiumok, az ún. „anyaiskolák” vonzási körzetébe tartozó kisebb-nagyobb, vagyis kis- és középfokú iskolák voltak. A partikulák élére általában az anyaintézményből hívtak tanárt, amely az anyaiskola szellemének meghonosodását eredményezte. A tanító magával vitte az alma mater tanterveit, tankönyveit, alkalmazta az ott elsajátított módszereket. A partikulában rajta kívül többnyire nem tanított más felnőtt pedagógus. Munkáját a felsőbb osztályos diákok, a praceptorok segítették, akik maguk oktatták alsóbb osztályos társaikat. Természetes volt, hogy a partikula tehetségesebb diákjai tanulmányait a Kollégiumban folytatták tovább, mintegy biztosítva az utánpótlást az anyaiskola számára. Bővebben lásd: Dienes Dénes (szerk., utószó, jegyz.): „Megkívánatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való...” A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001.

2 Uo.

3 Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk.): Pedagógiai lexikon. 2. kötet, Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1997. 618–619. o.

4 Illyés Endre: Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban (XVI–XIX. sz.). Debrecen, 1941. 122. o.

5 Révész Kálmán: Egy múlt századi adat az elemi iskoláról = Dunántúli Protestáns Lap, IV. évf. 1893. 396. o.

6 Dienes Dénes, i. m. 12. o.

7 latin nyelvet tanuló diák

8 dénár (denarios hungarus, pénz) = a magyar forint váltópénze, 1 forint = 100 dénár

9 a latin nyelv alapjait tanuló diák, igeragozó

10 a latin nyelv alapjait tanuló diák, névszóragozó

11 a latin nyelv alapjait tanuló diák, névszóragozó

12 Dienes Dénes, i. m. 21. o.

13 Uo.

14 Uo. 47. o.

15 Mészáros István: Népoktatásunk 1553–1777 között. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 216. o.

16 Uo. 208. o.

17 szöszedegető, olvasni tanuló diák

18 Dienes Dénes, i. m. 35. o.

19 Mondatszerkesztést tanuló diák. A latin nyelv tanulmányában előrehaladott tanuló. A korszakban a legmagasabb kisiskolai csoport elnevezése.

20 Dienes Dénes, i. m. 38. o.

21 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. R.A.III.3/9. Bócs, 1799.

22 Uo. R.A.III.3/9. Alsóvadász, 1799.

23 Schwarcz Etel: Nőnevelés és oktatás a 19. században Magyarországon. Debrecen, 1938. 6–8. o.

24 Ravasz János (szerk.): Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 399. o.

25 Schwarcz Etel, i. m. 15. o.

26 Orosz Lajos: Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés. In: Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. Vág Ottó – Orosz Lajos – Zibolen Endre tanulmányai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 29. o.

27 Schwarcz Etel, i. m. 16. o.

28 Evva Gabriella: A magyar nőnevelés két úttörője, Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei. Szeged, 1933. 11–12. o.

29 Bevezetés a nőnevelés történetébe. Az iskolarendszerű leányoktatás fejlődése. = http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/935_az_iskolarendszer_lenyoktats_fejldse.html Letöltés: 2019.10.15.

30 Borbíró Fanni: A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon. = http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete. Letöltés: 2013. 01.14.

31 Bevezetés a nőnevelés történetébe, i. m.

32 Uo.

33 A Sárospataki Református Főiskola Akadémiai és Főgimnáziumi Értesítője az 1909–1910. tanévtől az 1945–1946-os tanévig. Sárospatak, 1909–1946. (önálló kötetekben)

34 Az iskolarendszer kialakulása Magyarországon 1849–2011. = https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/zsombo/a_zsomboi_iskola_tortenete_es_szerpe_1890_2011_ig/pages/004_iskolarendszer_kialakulasa_magyarorszagon_1849_2011.htm. Letöltés: 2019.10.16.

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor

Aczél György külpolitikai nézetrendszere

Aczél György és a magyar külpolitika

A magyar külpolitika 1956–1989 között kényszerpályán mozgott, a Szovjetunió elvárásait követte. Így 1968-ban mi is bevonultunk Csehszlovákiába, 1973-ban megszakítottuk a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, 1984-ben csatlakoztunk a Los Angeles-i olimpia bojkottjához. A szövetségi rendszer folyamatosan érvényes volt, bár a 70-es évektől megerősödtek kapcsolataink a nyugati szociáldemokrata pártokkal, s utóbb csatlakoztunk a Világbankhoz és a Nemzetközi Valuta Alaphoz.¹

A Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Aczél György (1917–1991) életútja ismert. Személye az állampártként funkcionáló Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetésében meghatározónak tekinthető, s bár a három évtized alatt nem rendelkezett végig azonos erősségű hatalommal, lényegében 1956-tól 1988-ig meghatározta az MSZMP művelődéspolitikájának alakulását. Aczél általában is kiemelkedett a Kádár befolyásolására képes vezetők közül.²

Tanulmányunkban Aczél Györgynek a magyar külpolitikai propagandában játszott szerepét vizsgáljuk.³ A témaválasztás meglepőnek tűnhet, hiszen a szovjet típusú pártállami rendszerekben az egyes vezetők mozgásterét szigorúan szabályozott volt. Aczél hatáskörébe, illetve felügyeleti területéhez nem tartoztak nemzetközi ügyek – kivéve a kulturális diplomácia jórészt cserekapcsolatokon alapuló mechanizmusát. Az ideológiai irányításban azonban a nemzeti kérdés és a határon túli magyarság ügye számos kulturális dimenzióval bírt, részben ez indokolta megszólalásait. Ő maga nem volt külügyi szakértő, nem beszélt nyelveket. Nem szeretett külföldre utazni, félt a repüléstől.⁴ Mégis, Kádár Jánoson és az ország vezetésében meghatározó szerepet játszó külpolitikuskokon (pártvonalon Berecz János, Gyenes András, Komócsin Zoltán, Nemes Dezső, Szűrös Mátyás, állami vonalon Péter János, Puja Frigyes, Sík Endre, Várkonyi Péter) kívül csak neki adatott meg, hogy ebben a témában (is) nyilatkozzon és publikáljon. Ily módon a külkapcsolatok kérdésköréhez való viszonyának, álláspontjának változásai – önmagán túlmutató jelentőséggel – általában alkalmasak annak szemléltetésére, hogy meddig terjedt a korabeli politikai keretek és hatalmi viszonyok között valamiféle reformszemlélettel bíró politikuskok mozgásterét.

A magyar külpolitikai kronológiában 1957–1990 között Aczél neve mindössze kilenc alkalommal bukkan föl.⁵ Földes György összefoglalásában sem sokkal többször szerepel.⁶ Révész Sándor monográfiájában nemzetközi vonatkozású eseményt vele kapcsolatban alig tizenöt helyen találunk.⁷ Külpolitikai témában a neve leginkább politikai bizottsági vagy központi bizottsági üléseken, hozzászólóként van megemlítve. Pl. 1979-ben az Egyesült Államokkal

való kapcsolatok erősítése mellett érvelt (a Szent Koronát ekkor már visszakaptuk), 1980-ban a moszkvai olimpia bojkottja miatt a Szovjetunió kérése ellenében a nyugati kapcsolatok változatlan fenntartásáért emelt szót, 1981-ben a Nemzetközi Valutaalaphoz való csatlakozás mellett agitált. Összeségében tehát cselekvő jelenléte a külpolitikában nem volt meghatározó. Ha voltak is nemzetközi vonatkozású megbízásai, azok bizalmi jellegűknél fogva Kádár személyes képviselőjét jelentették, üzenetet hozott vagy vitt (Gustáv Husák 1974, François Mitterand 1982, Mihail Gorbacsov 1986, 1987). Néhányszor megjelent francia, kelet-német, olasz, angolai testvérpártok kongresszusaira küldött pártdelegációk vezetőjeként, illetve tagjaként.

Ezzel kapcsolatban nem elhanyagolható jelentőségű tény, hogy a szovjet vezetés előtt Aczél megítélése egyértelműen negatív volt. A Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) főideológusa, Mihail Szuszlov, nem szívelte és sohasem tárgyalt vele. Aczél 1974-ben szovjet nyomásra mozdították el kulturális KB-titkári pozíciójából, és csak Szuszlov halála (1982) után térhetett vissza a pártapparátusba. Aczél művei napvilágot láttak angol, arab, bolgár, finn, francia, görög, lengyel, német és olasz nyelven, ugyanakkor oroszul egyetlen könyve sem jelenhetett meg (cikkek, interjúk igen). Mégis, Aczél minden megszólalásában a Szovjetuniót magasztalta. Gorbacsovval egészen más viszonyt alakított ki. 1986 utáni – az addigiakhoz képest – gyakoribb nyugati utazásai során főleg az ő személyét és politikáját népszerűsítette.

Aczél mindenkor alkalmazkodott a hivatalos kurzushoz, de megnyilatkozásaiban világosan felismerhető fejlődési ívet tapasztalunk a proletár internacionalizmus hirdetésétől a békés egymás mellett élésen át az Európa-eszme és a globalizáció elismeréséig. A tanulmány célja annak áttekintése, hogy meddig terjedt autonómiája a – nem önálló – reformpárti külpolitika népszerűsítése terén, különösen abban a kettős szorításban, amely egyrészt az SZKP és az MSZMP között egyes nemzetközi kérdések megítélésében – ha nem nyilvánosan is, de – fennállt, másrészt az MSZMP hivatalos irányvonalára és Aczél – Kádárral mindig jóváhagyott – egyéni interpretációja között feszült. Aczél nézeteinek rekonstruálásakor tehát nem szavainak mai értékelése a lényeges, hanem az adott korra jellemző felfogást kell megértenünk. Nem az számít, hogy most hogyan ítéljük meg akkori gondolatait, hanem hogy ez eltért-e, s ha igen, mennyiben és milyen irányban a korabeli fogalmi struktúrától?

Kérdés persze, hogy Aczél esetében lehet-e egyáltalán „nézetrendszerrel” beszélni? Véleményünk szerint igen, mert másokhoz képest jóval szabadabban használhatta és magyarázhatta az általános fogalmakat. Ez irányú politikai retorikai munkássága interjúkban, cikkekben, kötetekben öltött testet, amelyek elemzése tanulságokat rejt. Aczél politikai retorikai munkásságát külpolitikai tekintetben – az ún. „beszélgetőkönyvek” kivételével – eddig nem vizsgálták.⁸

A magyar külpolitika mozgásterét meghatározó keretek és fogalmak

A nemzetközi kapcsolatok 20. századi történetéről az olvasó különböző műfajú és szemléletű művek között válogathat.⁹ Az alábbiakban az aczéli retorika értelmezéséhez szükséges legfontosabb külpolitikai fogalmakat tekintjük át. A történeti keretek meghatározásához röviden felidézzük, hogy Magyarország és a többi Varsói Szerződés-tagállam külpolitikáját formálisan a szövetségi rendszer határozta meg, valójában a mindenkori szovjet pártvezetés érdekei és döntései. A változások és hangsúlyváltások követéséhez, illetve a külpolitikában megjelenő fogalmak értelmezéséhez indokolt a 20. század második felének korszakolása. Ehhez Fischer Ferenc globális szemléletű periodizációját használjuk, aki elsőként szakított a 80-as évek végéig uralkodó, a szocialista világrendszert, az atlanti térséget és a harmadik világot önálló

entitásként tárgyaló felfogással.¹⁰ Fischer szerint a periódusok az alábbiak szerint alakultak: I. 1941–1947 az „első antagonisztikus kooperáció” (azaz: az „elbai kézfogástól a Truman-doktrínáig” terjedő korszak). II. 1947–1962 a „klasszikus hidegháború”; ezen belül három alperiódus: a Truman-doktrínától Sztálin haláláig (1947–1953), Sztálin halálától Hruscsov Berlin-ultimátumáig (1953–1958), Hruscsov Berlin-ultimátumától a karibi rakétaválságig (1958–1962). III. 1962–1969 az „első kooperatív konfrontáció” (azaz: a karibi rakétaválságtól a Nixon–Brandt külpolitikai fordulatig terjedő korszak). IV. 1969–1975 a „második antagonisztikus kooperáció” (azaz: a Nixon–Brandt külpolitikai fordulattól a helsinki értekezletig tartó időszak). V. 1975–1979 a „második kooperatív konfrontáció” (azaz: a helsinki értekezlettől a Szovjetunió afganisztáni intervenciójáig terjedő periódus). VI. 1979–1985 a „kis hidegháború” (azaz: a Szovjetunió afganisztáni intervenciójától Gorbacsov peresztrojka-jáig tartó korszak). VII. 1985–1989 a „harmadik antagonisztikus kooperáció” (azaz: Gorbacsov peresztrojka-jától a berlini fal leomlásáig). Ha pedig fordulópontok szerint követjük a periodizációt, a korszakhatárok (ismét csak a szerző fogalomkészletével) az alábbiak: 1947: Truman-doktrína (lezárta a hidegháború „inkubátor” szakaszát, elkezdődött a „klasszikus” szakasz); 1962: karibi válság (lezárta a „klasszikus hidegháborút”, utat nyitott a „békés egymás mellett élés” felé); 1969: Nixon–Brandt külpolitikai fordulat (elkezdődött az „enyhülés détente-korszaka”); 1975: helsinki konferencia (az enyhülés csúcspontja, egyben a kelet-nyugati rivalizálás globalizálódásának kezdete); 1979: a Szovjetunió afganisztáni intervenciója (a „kis hidegháború” kezdete); 1985: Gorbacsov fellépése (a hidegháború végleges befejezéséhez vezető út kezdete); 1989: a berlini fal leomlása (a szovjet birodalom, egyúttal a „bipoláris világ” szétesése).

Békés egymás mellett élés

A békés egymás mellett élés, mint államközi együttműködési alapelv, a Nehru indiai és Csou En-laj kínai kormányfő által 1954. június 28-án közzétett *pancsa sila* (öt alapelv) utolsó pontjaként jelent meg a világpolitikában.¹¹ A fogalom helyet kapott a később el nem kötelezett államoknak nevezett csoportosulás 1955. április 18–24-ei bandungi értekezletén elfogadott tíz alapelv között.¹² Innen vette át és emelte a Szovjetunió, valamint a szovjet blokk országainak átfogó külpolitikai stratégiájává Nyikita Hruscsov, az SZKP Központi Bizottságának első titkára az SZKP 1956. évi XX. kongresszusán. Hruscsov a kongresszus nyitónapján a nemzetközi helyzet elvi kérdései között első helyen nevezte meg a két rendszer békés egymás mellett élését. Hivatkozott az indiai–kínai kezdeményezésre, a szovjet külpolitika lenini örökségére, és kifejtette, hogy a kapitalizmus legyőzése nem háborúval lehetséges, hanem ideológiai alapon, oly módon, hogy az egyes országok állampolgárai maguk jöjjenek rá a társadalmi rend megváltoztatásának szükségességére.¹³ A kongresszus határozata a „békés egymás mellett élés lenini elvét” a párt hivatalos irányvonalává tette.¹⁴ (Lukács György később magát nevezte meg, mint aki rögtön a XX. kongresszus után az osztályharc új formájának minősítette a kifejezést.¹⁵)

A fogalom a kommunista és munkáspártok első, 1957. novemberi és második, 1960. novemberi moszkvai tanácskozásán a mozgalom általános alapelvévé vált,¹⁶ az SZKP 1961. évi XXII. kongresszusán pedig bekerült az új pártprogramba. A nemzetközi viszonyokkal foglalkozó első rész VIII. fejezete *A békés egymás mellett élés és az egyetemes békéért folyó harc* címet kapta, benne a következő kulcsmondattal: „A Szovjetunió következetesen védelmezte és fogja védelmezni a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének politikáját.” A program meghatározta, hogy „a békés egymás mellett élés a szocializmus és a kapitalizmus nemzetközi méretű békés versenyének alapja, a szocializmus és a kapitalizmus

közötti osztályharc különleges formája”, másrészt szinte lexikonszerű definícióval megállapította, hogy „a békés egymás mellett élés feltételezi a háborúról, mint az államok közti vitás kérdések megoldásának eszközéről való lemondást, a vitás kérdéseknek tárgyalások útján való rendezését; az államok egyenjogúságát, az államok közti kölcsönös megértést és bizalmat, egymás érdekeinek figyelembevételét; a belügyekbe való be nem avatkozást, minden nép ama jogának elismerését, hogy önállóan oldja meg országának minden kérdését; minden ország szuverenitásának és területi sérthetlenségének szigorú tiszteletben tartását; a gazdasági és kulturális együttműködés fejlesztését a teljes egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján.”¹⁷

Időközben az Egyesült Nemzetek Szervezete is lépett. Az ENSZ-közyűlés 1957. évi XII. ülészakán a tagállamok egyhangú határozatot fogadtak el az államok közötti békés és jószomszédi kapcsolatokról.¹⁸

Hruscsov általában sokat tett a fogalom elterjesztéséért. Ez akkor is pozitívumnak tekinthető, ha tudjuk, hogy ennek elsősorban belpolitikai okai voltak: az életszínvonal emelését a Szovjetunió csak a katonai–ipari komplexum költségeinek csökkentése árán érthette el, ehhez pedig a nemzetközi viszonyok enyhülésére volt szükség. A kifejezés olvasható Hruscsov 1960-ban magyarul megjelent beszéd- és cikkgyűjteményének címében, és folytatódott a következő, még vaskosabb kötetében.¹⁹ (Jellemző, hogy Mihail Gorbacsov magyar nyelven megjelent külpolitikai beszédgyűjteménye a hruscsovi kötet cím variánsa, s rögtön első főtítkári beszédében hitet tett a folyamatosság mellett: „tántoríthatatlanul követjük a béke és a békés egymás mellett élés lenini irányvonalát.”²⁰)

A Szovjetunió külpolitikai doktrínája nyomán a békés egymás mellett élés elve a hatvanas évek elején az egész szocialista tábor központi fogalmi elemévé vált. A kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai tanácskozásának záródokumentumában megkísérelték összhangba hozni a népek akár fegyveres úton történő imperializmusellenes harcával,²¹ hiszen a Szovjetunió közvetlen politikai befolyásának világméretű kiterjesztése Kubával megkezdődött.

Helsinki folyamat és enyhülés

A 33 európai és két észak-amerikai állam részvételével Helsinkiben 1973. július 3-án kezdődött, és az államok legmagasabb politikai vezetői által 1975. augusztus 1-jén aláírt záróokmánnyal véget ért Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet több volt szimpla csúcstalálkozónál. A záróokmány legismertebb része az államok közötti biztonsággal kapcsolatos tíz alapelv, emellett gazdasági, tudományos, technikai, környezetvédelmi, közlekedési, idegenforgalmi, humanitárius, információs, kulturális és oktatási ügyekre is kiterjedt.²² De mégsem egyszerűen a második világháború utáni korszak legfontosabb európai alapidokumentuma kelt életre, hanem olyan jelenség, amely a kölcsönös számon kérhetőség kimondásával, a kétoldalú kapcsolatok erősödésével eseménysorrá állt össze, s amely magában foglalta a vállalt feladatok monitoring jellegű utókövetését.²³ Ezért nevezik a jelenséget helsinki folyamatnak, a hatását pedig Helsinki szellemének.

Az alapelvek közül a szovjet blokk országai számára kevésbé az általuk addig is hangoztatott békés egymás mellett élés elve, sokkal inkább az emberi jogok kérdése okozott fejtörést – és lett később sok ellenzéki mozgalom hivatkozási alapja. De a konferencia számos belpolitikai változást is generált. 1977-ben a Szovjetunióban új alkotmány lépett hatályba, amelyben az emberi és állampolgári jogok nagyobb hangsúlyt kaptak, és a téma innentől kezdve a retorika szintjén – idegen nyelvekre is lefordítva – sikerpropagandává vált.²⁴ Ebből persze a valóságban egy szó sem volt igaz.²⁵ 1977-ben Leonid Brezsnyev szovjet pártfőtítkár

felvette az államfői tisztséget (addig a pártvezetői és az államfői posztot sohasem töltötte be egyazon személy), hiszen „csak” pártfunkciója az immár összeurópai szintű diplomáciai protokollba nem volt beilleszthető. Kádár Jánost az állami poszt hiánya nem zavarta,²⁶ számára Európa – „Helsinki szellemében” – ettől függetlenül megnyílt. 1975 után találkozott a pápával, a francia és az osztrák államfővel, a nyugatnémet kancellárral, a brit, az olasz és a bajor miniszterelnökkel.²⁷

Az európai kommunista és munkáspártok 1976. évi berlini konferenciájának középpontjában a helsinki záróokmány saját értelmezésén alapuló „lekövetése” állt, tehát rögzítették, hogy bár a békés egymás mellett élés politikája és az enyhülés összhangban van a népek érdekeivel, mindez „semmiképp sem jelent politikai és társadalmi status quót a különböző országokban”, azaz az osztályharc folytatódik.²⁸ Nem maradt le a Varsói Szerződés sem: az 1975. évi, a katonai szövetség alapításának 20. évfordulójára kiadott közlemény *Az európai népek békéjéért, biztonságáért, együttműködéséért és közeledéséért* címet viselte, benne a két katonai tömb egyidejű feloszlásáról szóló propagandacéllal, majd 1975 végén és 1976 őszén ismét hitet tettek az EBEÉ céljainak fontossága mellett.²⁹ A valóság ezzel szemben a 70-es évek végére a szovjet érdekszféra mind erőszakosabb térnyerését mutatta (Angola, Mozambik, Vietnam, Etiópia, Afganisztán, Dél-Jemen). Az ennek következtében kialakuló újabb „kis hidegháború” az ideológia szintjén megkövetelte az enyhülés fogalmának szovjetellenességgel összefüggő értelmezését.³⁰ A Helsinki előtti és utáni uralkodó szovjet ideológia tehát lényegében nem változott.³¹ Az értekezlet utótalálkozói mindenesetre folytatódtak: 1977–78-ban Belgrád, 1980–1983-ban Madrid, 1986–89-ben Bécs adott otthont a delegációknak. A madridi találkozón született döntés alapján rendezték meg az Európai Kulturális Fórumot 1985-ben Budapesten.

Proletár internacionalizmus

A más szóval proletár nemzetköziségnek nevezett fogalom eredete 1848-ra, Marx és Engels *Kommunista kiáltványához* nyúlik vissza: „Világ proletárjai, egyesüljetek!” A Szovjetunió és a szocialista világregndszer, illetve a világ kommunista pártjainak legfontosabb ideológiai-politikai alapelve magában foglalta a munkásosztály nemzetközi szolidaritását és osztályharcát, a nemzeti önrendelkezési jogot, a tudományos szocializmus ideológiai uralmát, és a nemzetközi segítségnyújtást, katonai értelemben is.³² A fogalom válfaját, a szocialista internacionalizmust utóbb kifejezetten a szocialista világregndszerhez tartozó országok párt- és államközi gazdasági és védelmi együttműködésének jellemzésére használták.³³

Nacionalizmus

A nacionalizmus tartalma és jelentése máig le nem zárult viták tárgya. A fogalomnak egyesek pozitív, mások negatív értéktartalmat tulajdonítanak.³⁴ 1990 előtt egyértelműen negatív jelentéssel bírt: „polgári ideológia és politikai irányzat, amely a társadalmi küzdelem középpontjába a nemzeti kérdést helyezi (...) az osztályérdeket tagadja”³⁵ Ahogy Puja Frigyes külügyminiszter fogalmazott: „reakciós burzsoá ideológia, amely a nemzeté válás folyamatában jött létre. (...) válfajai közé sorolható a szovjetellenesség, az antiszemitizmus és a cionizmus is.”³⁶ A vészjósló kijelentés a 70-es évek közepén egyértelművé tette a kérdéskör belpolitikai megítélését: a párt állandó ideológiai harcot folytatott a „burzsoá nacionalizmus” ellen. Azt a dilemmát pedig, amely a szocialista országok egymás közötti viszonyában (pl. magyar–román viszony) felmerülő ilyen jellegű vitákat illeti, a magyar diplomácia irányítója körültekintően

fogalmazott: „korántsem akarjuk azt állítani, hogy mindazok a kommunisták, akik nacionalista nézeteket propagálnak, tudatos nacionalista elhajlók. A leggyakrabban (...) ezek az emberek (...) azt hiszik, hogy azok valóban a marxizmus-leninizmus továbbfejlesztését jelentik”.³⁷ A korabeli ideológia szerint a nacionalizmus leküzdéséhez a proletár nemzetköziség uralkodóvá válásán át vezet az út. A nacionalizmus pozitív értelmű megfelelőjeként a szocialista hazafiság, illetve a patriotizmus kategóriái nyertek teret. Az előbbi fogalom értelmezése már 1959-ben párthatározat szintjére emelkedett,³⁸ és később is folyamatosan napirenden tartották.³⁹ A patriotizmust népszerűsítette például a hivatalos történettudományt képviselő Pach Zsigmond Pál 1987-ben, az *Erdély története* konferencián.⁴⁰

Eurokommunizmus

Elsősorban az olasz, a spanyol és a francia kommunista párt programjaiban fellelhető, a Szovjetunió gyakorlatától eltérő, sőt azt bíráló elemek alapján elkülönített politikai irányzat, amely a nyugat-európai társadalmak sajátosságaihoz alkalmazkodva tűzte célul a hatalomban való részvétel lehetőségének megszerzését. Célja a választók nagyobb részének megnyerése volt, átmeneti sikerrel.⁴¹ A nyugati kommunista pártok új politikai gondolkodása mintaadó megnyilatkozásának tekinthető Enrico Berlinguer, az Olasz Kommunista Párt főtitkárának az OKP XIV. kongresszusán, 1975 márciusában elhangzott előadói beszéde.⁴² Különösen az ún. „történelmi kompromisszum”, tehát a kommunista párt és a kereszténydemokrata párt tervezett koalíciós kormányzása állt szöges ellentétben a két világregndszer osztályharcáról szóló lenini tanítással. Hasonlóan újszerűen hangzott Georges Marchais, a Francia Kommunista Párt főtitkárának beszámolója a szocializmus vezető demokratikus útról az FKP 1976 februárjában megtartott XXII. kongresszusán.⁴³ A pártvezető összefüggő nézetrendszere önálló kötetben már 1973-ban napvilágot látott, s a következő évben magyarul is megjelent.⁴⁴ Igaz, maga az „eurokommunizmus” kifejezés ekkor még nem létezett, ezt először Farne Barbieri újságíró írta le egy olasz polgári lap hasábjain, 1975 júniusában.⁴⁵

Az új irányzattal szembeni szovjet fenntartásokat a magyar pártvezetés is osztotta. Nem véletlen, hogy a témakör alapművének számító könyv, Santiago Carrillo spanyol pártvezető 1977-es, *Az „eurokommunizmus” és az állam* című műve Magyarországon csak zárt terjesztésben, sorszámozva jelenhetett meg, s a címében a kulcsszó idézőjelet kapott.⁴⁶ A fogalmat még 1986-ban is idézőjelben közölte a *Politikai kisszótár*. E szerint az egyes pártok joga, hogy nemzeti tradícióik alapján saját fejlődési irányt tűzzenek ki, de az ellenséges erők e fogalom révén akarnak ellentétet szítani a Szovjetunió és a nyugat-európai kommunista pártok között. A szócikk mindazonáltal tartózkodott az értékeléstől, azt hangoztatta, hogy erről még viták folynak.⁴⁷

Integráció

Mai fogalmaink szerint az integráció önálló gazdasági és politikai egységek összeolvadását jelenti, amelynek szükségszerű velejárója a tagállami szuverenitás bizonyos fokú csökkenése és szupranacionalista szervek létrejötte.⁴⁸ Az 1989 előtti szocialista felfogás szerint azonban az integráció fogalmát szűken értelmezték: a nemzeti gazdaságok nemzetközivé válásra, s ennek munkamegosztási és piacátrendezési következményekre vonatkoztatták.⁴⁹ A szocialista országok közötti gazdasági integrációt jelentő Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) együttműködést elvileg a tervkoordináció, az érdekek kölcsönös figyelembe vétele és az egyenlőség elve fémjelzte, a gazdasági fejlődés meggyorsítása és a színvonalkülönbségek

mérséklése érdekében.⁵⁰ Ezzel szemben a nyugat-európai integráció korai megítélése negatív volt: „Az integráció tényleges célja a nemzetközi monopóliumok hatalmának kiszélesítése, Európa kapitalista országainak szembeállítás, a szocialista országok növekvő gazdasági erejének ellensúlyozása.”⁵¹ Később az európai szocialista országok a népgazdaság szempontjából nélkülözhetetlen kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében elviselendő rossznak tekintették. Puja Frigyes külügyminiszter megfogalmazása szerint: „a nyugat-európai tőkés integrációs folyamatnak megvan az objektív gazdasági alapja, ezzel együtt az erre irányuló törekvések fő politikai célja volt és ma is az, hogy meggátolják a szocializmus eszméinek térhódítását (...) Tudomásul vesszük – bár nem helyeseljük – hogy az Európai gazdasági közösség közösen akarja meghatározni a kívülálló országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatainak irányait”.⁵² Valójában a Szovjetunió és a többi szocialista országnak az integrációval a legnagyobb baja az volt, hogy kimaradtak belőle. Ez főleg a technológiai lemaradás miatt jelentett égető problémát. Gorbacsov nem véletlenül nevezte a csúcstechnika visszatartását összeurópai együttműködést gátló „mesterséges akadálnak”.⁵³

Konvergencia

A szovjet blokk országai számára a konvergenciaelmélet a legidegesítőbb kifejezések közé tartozott. A hazai lexikonok nevezték „modern reakciós polgári elméletnek”,⁵⁴ később „az egyik legkifinomultabb polgári közgazdasági elmélet”-nek,⁵⁵ amelynek lényege a két gazdasági rendszer fokozatos közeledése, végül a különbségek eltűnése. A probléma ezzel az, hogy „kizárja annak lehetőségét, hogy a kapitalizmust forradalom útján váltsák fel szocializmussal”.⁵⁶ A kérdéskör legjelentősebb elméletalkotói W. W. Rostow amerikai gazdaságtörténész, R. Aron francia szociológus, J. K. Galbraith amerikai és J. Tinbergen holland közgazdászok voltak.⁵⁷ A fogalom az 1950-es évek közepén jelent meg, kialakulása összefüggött az ún. ipari társadalom elméletével. Eszerint a szovjet és a nyugati gazdaság sok tekintetben hasonló, mert azonos célok mentén mozog, a nagyiparra támaszkodik, és mozgatórugója a technikai fejlődés. A konvergenciaelmélet a kommunista rendszer számára akár dicséretként is felfogható lett volna, mert implicite elfogadta a szovjet típusú társadalmak történelmi jogosultságát és előnyeit, hiszen egy közös jövőben mindkét gazdasági-politikai világrendszerből értelemszerűen csak a pozitív hatások élnek tovább (a szocializmusból pl. a tervezés). A szovjet blokk országainak hivatalos álláspontja szerint azonban a konvergenciaelmélet nemkívánatos ideológiának minősült, mert nem más, mint „az ideológiai diverzió egyik csúcsmódoja”, az osztályharc jelentőségének elfojtására irányuló törekvés, amely nemcsak a munkásosztály, hanem a haladó polgári értelmiség megtevesztését célozza.⁵⁸

A konvergenciaelmélet jogosultságát Lukács György is tagadta. Szerinte a szocializmus polgári bírálói hangoztatják, hogy „a szocializmus gazdasági téren olyasvalamit valósít meg, ami a kapitalizmushoz hasonlít, (...) amelyben el kell tűnniük a két formáció különbségeinek. A szocialista államok gazdasági életében ennek az ellenkezője tapasztalható (...): a termelési eszközök társadalmisítása kényszerűen olyan objektív viszonyokat teremt, amelyek mindig is minőségileg fognak különbözni az osztálytársadalmak viszonyaitól.” – írta Lukács.⁵⁹

Izolacionizmus

A fogalom az elszigetelődés külpolitikai irányzatát jelenti, lényege az adott ország függetlenségének vagy ennek látszatának fenntartása, illetve az ún. benemavatkozási politika. Eredete az Egyesült Államok elnöke által 1823-ban meghirdetett Monroe-elvhez nyúlik vissza

(„Amerika az amerikaiaké!”) Az elvet az USA egy ideig az első és a második világháború kitörése után is alkalmazta.⁶⁰ Az eredeti jelentés később módosult. Egyaránt használták a szovjet blokk országokban pl. Albánia önkéntes elszigetelődésére, a szocialista világrendszer nemzetközi gazdasági folyamatoktól való elzárkózására, illetve a kelet-európai kommunista pártoknak a nyugat-európai országokban kizárólag a kommunista pártokkal fenntartott kapcsolataira.

Globalizáció

A „globalizáció” kifejezés viszonylag új keletű, csak a 20. század második felében körvonalazódott. Az Egyesült Államokban a '60-as években, Európában a '80-as években került előtérbe. Történelemileg nézve azonban több évszázadra visszanyúló jelenségről van szó. Árva László megfogalmazása szerint „globalizáció az a folyamat, amelynek során egységes világgazdasági rendszer alakul ki a Földön, és amelynek következtében egységesedik a fogyasztás szerkezete, valamint a kultúra és az értékrendszer. (...) a köznyelv általában csak napjaink folyamatait nevezi globalizációnak. Az első hullámra a nagy felfedezések és az első gyarmati világbirodalmak kialakulása idején került sor a 15–17. században, a következő a napóleoni háborúk után, a 19. század második és harmadik harmadában bontakozott ki (...), a harmadik globalizációra pedig a huszadik század utolsó évtizedeiben került sor és még ma is tart.”⁶¹

A hazai politológiában átfogó igénnyel először Ágh Attila foglalkozott a fogalom kialakulásával, tartalmával, elméleti háttérrel és következményeivel. Álláspontja szerint „a globalizáció a rövidre zárt, közvetlen kapcsolatokkal szorosan összekapcsolt, lényegi interdependens folyamatok egésze által meghatározott világrendszer létrejöttét jelenti.”⁶² Ez azonban nem valamiféle világállamban ölt testet, hanem a világintézmények komplex együttesében, amely a nemzeti társadalmak együttműködése révén épül fel. A globalizáció lényegében három kérdéskört foglal magában: a világgazdaság globalizációját, a globális biztonság elvét és a kommunikáció globalitását. Ez az új világállapot új kihívásokat jelent, új lehetőségeket kínál, de egyben a minőségi átalakulás kényszerét is érvényesíti. Kiindulópontja a tudományos-technikai forradalom (TTF) volt.⁶³

A legújabb megközelítések közül okszerűen és szellemesen írja körül a fogalmat Forgács D. Péter, aki szerint „az uralkodó munkaethosznak és fogyasztási ideálnak a radikalizálódása volt, amikor az 1960-as évektől az amerikai vállalatok áttelepítették a termelést előbb Dél-Amerikába, majd a Távol-Keletre. Ezt a nyereszkeskedő mentalitást és a gyártás hazafiatlan áthelyezését globalizációnak nevezték. Ez volt a szó eredeti jelentése. Az 1980-as évektől pozitív értelmet kapott a kifejezés, a világot átfogó folyamatról kezdtek beszélni, amelyben nincs tettes, csak hős, amelynek nincs lokalizálható címe, helye, csak árfolyama. Bizonyítékul a műszaki haladás szolgált. A globalizáció eszménnyé vált, amelynek örve alatt – a feltartóztatatlanság és világszintű folyamatokra hivatkozva – a politikai felelősséget a senki földjére lehetett száműzni. A változást kivédhetetlennek, mintegy a természettől adottan állították be.”⁶⁴

Hasonlóan szemléletes Sárközy Tamás többrétű definíciója: „A nemzetköziesedés problémája a 20. század második felében (...) ténylegesen átváltott globalizációvá. Ennek lényege a technikai fejlődés, az ún. negyedik ipari forradalom, az információs fordulat (...). Kialakul az internet világtársadalma, az angol nyelv átveszi a latin világművelődés jellegét (...). Eljött a multinacionális vállalatbirodalmak uralma, az usance-ok, általános szerződési feltételek, a blanketták világmikrojozá váltnak a nemzeti államok joga mellett (sokszor felett). (...) kialakulnak egyesületek-alapítványok világhálózatai is, amelyek befolyást gyakorolnak az egyes államok társadalmi életére (ez az ún. NGO-probléma).”⁶⁵

Az idézett szerzők a globalizáció összetevőit és eredőit lényegében azonos módon ítélik meg. A globalizáció hatásainak kezelésével, illetve az ebből fakadó várható jelenkori veszélyek elemzésével foglalkozó irodalom azonban már nem e tanulmány tárgya. Csupán utalunk a globalizáció gyökereit megvilágító néhány korai alapműre – Polányi, Galbraith, Landes⁶⁶ –, a témakör legjelentősebb kurrens kutatóira – Friedman, Fukuyama, Harari, Huntington⁶⁷ –, valamint talán legvitatottabb mai ideológusára, Soros Györgyre.⁶⁸

A globalizáció jelenségéről a szovjet blokk országai az 1980-as évek közepéig hivatalosan nem vettek tudomást. Mintegy politikai gazdaságtani axiómának tekintették, hogy a kapitalizmus átalakulási tünetei a szocialista országokat nem érintik, nem is érinthetik, hiszen itt a tervgazdálkodás és a társadalmi egyenlőség kizárja a negatív világjelenségek begyűrűzését. A változást e téren az új szovjet politikai gondolkodás jelentette, amely Mihail Gorbacsov személyéhez köthető. Két fő elv (a háború nem folytatása a politikának; a biztonság oszthatatlan) leszögezése⁶⁹ alapvetően megváltoztatta a két világrendszer politikai kapcsolatait és a szovjet blokk államainak jövőjét. Gorbacsov nagy nemzetközi visszhangot kiváltott könyvében az SZKP főtítkárai közül elsőként (és utolsóként) hitet tett a háború elkerülésére, a párbeszéd folytatására, a „kölcsonös gazdagodás”, a harmadik világhoz való viszony egységes szabályozása mellett. Ez akkor is óriási jelentőségű lépés volt, ha tudjuk, hogy állami és pártideológia szintjére emelt gondolatait alapvetően az Egyesült Államok által diktált (űr) fegyverkezési verseny szovjet gazdaságot – sikerrel – romlásba döntő üteme „ihlette”.

Európa-eszme

Az Európa-eszme kérdésköre a 80-as évek közepétől került előtérbe a magyar közgondolkodásban. Vitányi Iván megfogalmazása szerint „maga a szó, *Európa*, mindenekelőtt meghatározott területet, földrészt jelöl, mégsem csupán földrajzi fogalom. Az „európaiságnak” van egy mélyebb értelme, ami sajátos gazdasági és társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, társadalmi és emberi magatartást egyaránt jelent. Nevezzük ezt *Európa-princípiumnak* vagy *Európa-paradigmának*. (...) az európaiság lényegét abban a korban kell keresnünk, amikor a földrajzi és történelmi koordináták éppen egybeestek, vagyis amikor az Európa-paradigma érvényének határai éppen a Föld ma Európának nevezett részének határaihoz értek el. Ez az a pillanat, amikor Európa megkülönböztetett fogalma voltaképpen kikristályosodott. Európa fogalma tehát abban az értelemben is történelmi, hogy alá van vetve a változásnak. Első alakja éppen az antik világban, a görög-római és – egy más vonalat követve – a zsidó hagyományban található meg, de már ekkor is olyan sajátosságokból tevődött össze, mint az árutermelés és a magántulajdon antik formája, a városi civilizáció, az autonómia, a racionalizmus, az autonóm filozófia és művészet, továbbá (a zsidó hagyományra utalva) az egyistenhit, a népi identitás.”⁷⁰

Az Európa-felfogás kelet-európai újraértékeléséhez, akárcsak a globalizáció kapcsán, szintén Gorbacsov adta meg a lökést. „Európát hatalmas lehetőségeivel és tapasztalataival nem pótolhatja senki, sem a világpolitikában, sem a világfejlődésben. Európa szerepe konstruktív, újító, áldásos lehet, és annak is kell lennie.” – írta.⁷¹ Nagy hatású könyvében bevezette a „közös európai ház” fogalmát, amely „bizonyos fokú egység elismerését jelenti, noha olyan államokról van szó, amelyek különböző társadalmi rendszerekhez tartoznak, és ellentétes katonai-politikai szövetségek tagjai.”⁷² Gorbacsov szerint a közös európai ház egyesíti a szükségyszerűséget (biztonságpolitika, ökológiai veszélyek, gazdasági integráció, Észak–Dél probléma kérdése) és a lehetőséget (háború megengedhetetlenségének tudata, politikai hagyományok, helsinki folyamat, tudományos-műszaki potenciál, kulturális örökség).⁷³ Azaz: éppen a globalizálódó világ kapcsán ragadható meg leginkább az európaiság fogalma, hiszen a ’80-as évekre Európa mind-

inkább felismerte hídszerepét az Észak–Dél, Kelet–Nyugat ellentétben. Európa hídszerepe – az „Európa-paradigma” – sajátos gazdasági, társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, szociális és emberi magatartásformákat jelent, amelyek a termelési rendszerekben, a társadalmi rendszerekben és a társadalom tudatát érintő kérdésekben nyilvánulnak meg. Az európaiság tehát egyfajta identitástudat, amely magasabb szintű együttműködést tesz lehetővé.⁷⁴ Ágh Attila szerint „az európai kihívás fő frontja és legfontosabb formája Európa kezdeményező szerepe a globális problémák tudatosításában és globális rendezés révén történő megoldásában. (...) Európa a maga hagyományos történelmi differenciáltságában (...) hidat jelent a világban, mind a Kelet–Nyugat, mind pedig az Észak–Dél viszonyrendszerben”⁷⁵ Király István úgy vélte, az európai identitás legfőbb összetevői s egyben az európai múlt egyik legnagyobb értéke és ereje az etnikai és a kulturális sokszínűség, amely empátiára és toleranciára nevel.⁷⁶

Az Európa-eszme gondolata nemcsak elméletekben jelentkezett, hanem intézményekben manifesztálódott. E tekintetben a kiindulópont a Páneurópa-mozgalom volt (1926), ezt követte az Európa Mozgalom (1948) és az Európa Tanács (1949). Ezek az intézmények a magyar politikában 1945 után nem játszottak szerepet.⁷⁷ Az európaiság kérdésköre végképp nem foglalta magában a mai Európai Uniót a Montánunió létrehozásával 1950-ben kezdődött fejlődési folyamatát, mert a szovjet blokk, pontosabban a KGST az Európai Gazdasági Közösséget alapvetően gazdasági integrációnak tekintette.

*

Amint látható, a felsorolt fogalmak nem egyszerre, illetve adott perióduson belül nem azonos intenzitással és korántsem állandó politikai értéktartalommal voltak jelen a magyar külpolitikai gondolkodásban. Jó példa erre Berecz János 1970-ben megjelent broszúrája, amelyben a szerző a csendes ellenforradalom „eszmei” alapjaiként, egymással összefüggő rendszert alkotó, következetes idézőjelben használt fogalmakként ábrázolta a konvergencia-elméletet, az ipari társadalom elméletét, a demokratikus szocializmust, az evolúciós elméletet (békés függetlenedés), a nacionalizmust, a szovjetellenességet, az ideológiai pluralizmust, a tiszta demokráciát, s még a hídépítést is az ellenséges behatolás eszközeként tekintette.⁷⁸ Ehhez képest a helsinki folyamat nyomán bekövetkező kooperációs politikai hangulatban a hetvenes évek végétől már a nyitást, a nyugati világgal, s azon belül a szociáldemokráciával való szorosabb együttműködést szorgalmazta.⁷⁹

Aczél György külpolitikai nézeteinek alakulása

A „békés egymás mellett élés”-től az „új nemzetközi rend”-ig

Aczél György a ’60-as évek végén a kelet-nyugati kapcsolatok alapelveként a „békés egymás mellett élés” hivatalos kategóriáját propagálta. Az MSZMP KB Politikai Akadémiáján 1968-ban elhangzott előadása szerint: „A békés egymás mellett élés koncepciója politikai (...) kategória. (...) proletár és burzsoá ideológia között nincs és nem lehet békés egymás mellett élés; marxizmus és antimarxizmus között nincs és nem lehet békés koegzisztencia.” Aczél szerint ilyen viszonyok között a kulturális élet válik az osztályharc igen fontos színterévé.⁸⁰ S nemcsak ez, hanem az oktatás is. Az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló 1972-es párthatározat KB-előadói beszédét Aczél így kezdte: „Az oktatás, az oktatáspolitikai korunkban része a társadalmi rendszerek közötti versenynek, a nemzetközi osztályharcnak.”⁸¹ Az ugyanezen évben rendezett IV. országos diákszemle után méltatta a Szovjetunió és a szocialista országok erejét, nekik tulajdonítva, hogy „amióta írott történelme van Európának, soha olyan hosszú békés korszaka nem volt, mint a második világháborút követően.”⁸²

Az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson mondott előadói beszédében, illetve zárszavában Aczél leszögezte: „A békés egymás mellett élés politikája a szocializmus nemzetközi osztályharcának egyik fő formája, eleme. (...) Mi nem exportáljuk a forradalmat, de számontartjuk szövetségeseinket, és kölcsönösen támogatjuk egymás harcat.” S hogy miért? A válasz: „A nemzetközi méretekben folyó osztályharc célja nem változott (...) A békés egymás mellett élés tiszteletben tartását továbbra is rá kell kényszeríteni az imperializmusra.”⁸³ Kemény szóhasználata ezután is megmaradt. 1974-ben: „Az ideológiai harc nemcsak hogy nem akadálya, hanem (...) feltétele a békés egymás mellett élés politikájának.”⁸⁴ Majd 1975-ben: „A békés egymás mellett élés (...) két társadalmi rendszer ellentmondásának, az ellentétek harcának sajátos formája.”⁸⁵

Ezek a merev vélemények közvetlenül a helsinki konferencia előtti években hangzottak el, miközben Aczél már 1972-ben korábban úgy nyilatkozott a *Le Monde*-nak az ekkor előkészítés alatt álló európai biztonsági értekezletről, hogy: „Sokat várunk ettől a konferenciától és tevékenyen dolgozunk előkészítésén.”⁸⁶ Bizakodó hangnemet tükrözött a bolgár *Literaturen Front* c. irodalmi lap 1973. decemberi számában megjelent interjúja: „a békés egymás mellett élés egyszerre jelent harcot, versenyt és együttműködést”, illetve a *Társadalmi Szemlében* közölt 1974-es cikke: „Az enyhülés megindult folyamatát semmiféle kampánnyal nem lehet visszafordítani.”⁸⁷

Helsinki „szelleme” azonban Aczél retorikájában igazán a '70-es évek végétől érhető tetten. Eleinte szkeptikus a várakozásokat illetően: „a záróokmány aláírása nem jelentett valamilyen gyökeres változást a nyugati országokkal való kölcsönös kapcsolatainkban” – nyilatkozta a *Lityerturnaja Gazetának* 1977 elején.⁸⁸ Igaz, a szovjet sajtóban Aczél mindig visszafogott maradt. 1978-ban, a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén, felidézte a diákpárlamenten elhangzott hat évvel korábbi gondolatait – csak immár Helsinki dimenziójában: „Ami Európát illeti, az elmúlt 33 esztendőre úgy tekinthet vissza, mint írott történelmének leghosszabb békés korszakára. Ez szorosán összefügg azzal, hogy a szocializmus világrendszerre vált (...). A békés egymás mellett élés körülményei között elsősorban a szocializmus és a haladás erői erősödnek.” – mondta.⁸⁹ A következő évben a *L'Humanité*-nek adott interjújában kijelentette: „a történetet Európa és a világ népei együtt írják”;⁹⁰ majd az indiai *Mainstream* című lap kérdésére („Hogyan ítéli Ön meg Helsinki hatását?”) kifejtette: nem jó, ha a békés egymás mellett élés csupán elvi dekrétum marad, hiszen az egész világnak tanulságként szolgálhat, hogy milyen tág határai vannak a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének.⁹¹

A „szocialista világrendszer” egysége és a „kapitalista világ”-hoz való viszony

A fenti címben jelzett kérdéskört Aczél 1968-ban, a Politikai Akadémián tartott előadásában a következőképpen foglalta össze: „Elzárkózni a polgári világtól nem lehet; világos, hogy nem is óhajtuk ezt az elzárkózást. (...) A kapcsolatok hívei vagyunk (...) Nekünk viszont ma már nem csak arra van meg a lehetőségünk, hogy az embereket immunisá tegyük mindenféle antikommunista kútmérgezés ellen (...), hanem arra is, hogy a mi világrendszerünk és ideológiánk fölénye kisugározzák a világra, erősebben, mint eddig. (...) Mi a nyugati országokkal kialakított csereviszony fejlesztése mellett vagyunk, de az a feladatunk, hogy a legmesszebbmenőkig érvényesítsük saját népünk érdekeit, amelyek egyben általános, internacionális érdekek is”.⁹² A lényeg tehát az offenzív kapcsolattartás: minden lehetséges úton terjeszteni a szocializmus ideológiáját, hiszen a szocialista világ „eszmeileg” erősebb.

Aczél a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) 1968-as országos küldöttgyűlésén elhangzott beszédében az izoláció és az integráció jelenségével a Politikai Akadémián mondottaktól eltérő megközelítésben foglalkozott. Az előbbi fogalmat negatív értelemben említette, mint a más ideológiák elleni adminisztratív védekezés helytelen eszközét. Elítélte, revizionizmusnak minősítette az ún. „kulturális integrációs elméletet”, amely szerint a TTF hatására „a kultúrában az osztálytartalom egyre kisebb jelentőségű”.⁹³

A következő évben az Országos agitációs és propaganda tanácskozáson Aczél részletesen kitért a két világrendszer problematikájára három fogalom, az integráció, az izoláció és a konvergencia kapcsán. „Az integrálódás sokoldalú és feltétlenül a közös szocialista érdekeken alapuló történelmi folyamat, amely valamennyi fél érdekeit, sajátos adottságait figyelembe veszi.”⁹⁴ Aczél tehát kizárólag a szocialista országok között tudta elképzelni az integrációt. „A szocialista világrendszer sok tekintetben – természetesen – elkülönül a kapitalista világtól. (...) Helytelennek tartjuk azonban az olyan politikai gyakorlatot és ideológiát, amely úgy igyekszik elhatárolni a szocialista országokat a világ többi részétől, hogy közben a kapitalista országokban tevékenykedő kommunista, szocialista és más haladó erőktől is elszigeteli, elkülöníti őket.”⁹⁵ Vagyis: a szocialista országok számára természetes szövetségesként elsősorban a nyugat-európai és más világrészbeli baloldali mozgalmak jöhetnek szóba. „De a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban mutatkozó mégoly hatalmas technikai fejlődés sem jelentheti a szocializmus és a kapitalizmus konvergenciáját, hiszen a technikai fejlődés nem jelenti a hatalmi és a tulajdonviszonyok megváltozását.”⁹⁶

A konvergenciaelmélet tagadása megfelelt a kor hivatalos ideológiai téziseinek. Ezt támasztotta alá Aczél előadói beszéde az MSZMP KB 1969-ben tartott ülésén, amelyen a párt tudománypolitikai irányelveit fogadták el. Aczél megállapítása szerint „az úgynevezett konvergencia-elméletek gerince, fő gondolata az, hogy a tudományos-technikai forradalom eredményeképpen (...) eltűnik a társadalmi rendszerek különbsége”, pedig ennek éppen ellenkezője igaz, hiszen a TTF „a tőkés társadalom ellentmondásait (...) elmélyíti, mert nem változtatja meg a tulajdonviszonyokat.”⁹⁷ Mindez azonban nem zárja ki a nemzetközi tudományos együttműködés szükségességét, sőt. Aczél szerint az ötvenes években hirdetett autarkiaira való törekvés „irreális, nacionalista elképzelésekből fakadt”.⁹⁸ A KB ülés zárszavában Aczél még egyszer visszatért a nemzetközi tudományos együttműködésre, a szocialista integráció feltételeinek mielőbbi megteremtését szorgalmazva.⁹⁹

Ezt a vonalat folytatta az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson, amikor a konvergenciaelmélet célját a szocialista országok közvéleményének megtévesztésében és a tőkés országok kommunista pártjainak kiszorításában látta. Ennek támogatásával egyaránt vádolta a nyugati országok antikommunista és ultrabaloldali politikai szervezeteit. Felhívta a figyelmet arra, hogy a konvergencia-elméletek a társadalomtudományokban „nem direkt formában jelentkeznek”, hanem az „ipari társadalom” fogalma kapcsán adnak teret „tudománytalan és megtévesztő elméletnek”.¹⁰⁰

A *Társadalmi Szemlében* megjelent, már említett 1974-es cikkében az izoláció kapcsán szinte megismételte 1968-as előadásának mondatait: „elzárkózni a polgári világtól nem lehet és nem is akarunk. (...) a kapcsolatok hívei vagyunk. (...) a marxizmus-leninizmus eszméi vonzóak és erősek”¹⁰¹

A '70-es évek elején Aczél politikai retorikájában az izoláció és a konvergencia elutasítása mellett mind hangsúlyosabbá vált a szocialista tábor egységének bizonyítása. 1971-ben így fogalmazott: „a legfontosabb mindannak a közösnek, azonosnak, általánosan érvényesnek a számbavétele és érvényesítése, ami a szocialista országok politikáját, kulturális politikáját is összekapcsolja. (...) Az internacionalizmus (...) politikánk és ezen belül kulturális politikánk

állandó, lényegi vonása.”¹⁰² E politika magasabbrendűségét bizonyítva Aczél két évvel később kifejtette, hogy a provincializmus tragikomikus tévedése, ha azt nézzük, hogy miben hasonlítunk Nyugathoz. Mert nem ez a lényeg, hanem hogy miben térünk el tőle. Ebben mutatkozik meg a szocializmus igazi arca.¹⁰³

A „szocialista világrendszer egységének” sarkításában a *Társadalmi Szemlében* közzétett 1974-es cikkében Aczél még tovább ment: „Az internacionalizmus legfőbb próbaköve változatlanul a Szovjetunióhoz és annak Kommunista Pártjához való viszony. A szovjetellenesség – békeellenesség, emberiségellenesség. Axióma ez, amit a történelem, az élet százszor is igazol, napról napra bizonyít.”¹⁰⁴ Aczél szerint „az internacionalizmus (...) a legsajátabb nemzeti érdekünk”.¹⁰⁵ Jelentősége a nemzetközi kapcsolatok szempontjából abban állt, hogy „a szocialista országok együttműködése előkészítője és formálója (...) a világ népei új típusú kapcsolatának” – írta a *Voproszi Filozofii* 1975-ös évfolyamában.¹⁰⁶

Az a tény, hogy az egymástól eltérő időpontokban keletkezett szövegekből szinte folyamatos gondolatsort lehet összeállítani, világossá teszi, hogy Aczél retorikájában a két világrendszer szembenállásának elméletén az enyhülő nemzetközi helyzet hatására sem fogott az idő, bár 1975-ös *Valóság*-cikkében jelezte, hogy „a világpolitikai események és változások felgyorsulásának korában élünk”.¹⁰⁷

1979-ben Aczél interjút adott a *L'Humanité*-nek, amelyben a szocialista integrációt minden addiginál konkrétan elhatárolta a nyugat-európaítól. Úgy vélte, hogy míg a kapitalizmusban a nemzetközi monopóliumok saját érdekeik szerint alakítják az integrációs folyamatokat, addig a szocialista országok közös érdekeik alapján egyeztetik önálló gazdasági erőfeszítéseiket. Majd így folytatta: „a KGST nyitott szervezet, és – ellentétben a Közös Piacsal – nem hoz kötelező határozatokat. (...) mélységesen idegen tőle a diszkrimináció, aminek eszközével a Közös Piac országai (...) élnek.”¹⁰⁸ Aczél tehát nem értette vagy nem akarta érteni a Közös Piac szupranacionális jellegét, másrészt a KGST-re vonatkozó állítása sem volt igaz, hiszen az ún. Komplex Program keretében a tagállamok – kötelező jelleggel – meghatározott termékek előállítására szakosodtak.

Hazafiság és internacionalizmus

A nemzeti kérdés Aczélnál mindig összekapcsolódott az internacionalizmussal és a szocialista hazafisággal. 1968-as politikai akadémiai beszédében így fogalmazott: „a Magyar Szocialista Munkáspárt a proletár internacionalizmus és a szocialista patriotizmus alapján áll. Ettől a marxi alaptól sem a nacionalizmus irányába, sem a nemzeti közömbösség irányába nem tértünk el. A hazafiság és internacionalizmus elválaszthatatlan (...)”¹⁰⁹ Ami pedig a környező országokban élő magyarságot illeti: „A közös szocialista építés körülményei között a nemzetiségek közvetítsék a népek értékeit, a népek kultúráját a Duna-medencében; történelmi missziójuk „a szocialista szellemi tolmácsolás” Közép-Európában.”¹¹⁰ Később ezt így magyarázta: „erősítjük a szocialista hazaszeretetet, a szocialista tartalmú nemzeti öntudat elmélyülését a közvéleményben; azt a hazaszeretetet, amelynek szerves része a proletár internacionalizmus; a nemzeti és internacionális érdekek egységének tudata és érzése”.¹¹¹

Aczél az Írószövetség 1970-es közgyűlésén hozzászólásában elutasította „a taktikázó, a nacionalizmusra kacsingató nemzeti egység gondolatát”, hozzátéve: „nincs és nem is lehet szocialista nemzeti egység internacionalizmus nélkül”. Elutasította a magyarországi kultúrpolitikai gyakorlat önálló „modellként” való emlegetését is.¹¹² Ugyanezen beszédében később a nacionalizmust a kozmopolitizmussal állította szembe. Szerinte a nacionalizmus „provinciális magyarság”, vagyis „magyarkodás, amely a nemzeti célokat a világban végbemenő fo-

lyamatoktól függetleníthetőnek (...) tartja”. S „az az »európeerség«, amelynek Európája csak Hegyeshalomnál kezdődik: kozmopolitizmus.”¹¹³

Az 1973-as Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozáson Aczél megerősítette, hogy „a szocialista hazafiságnak szerves és elválaszthatatlan része a proletár internacionalizmus” és „aki nem tud korszerű (...) módon hazafi lenni, az (...) szembekerül a nemzeti érdekekkel”. Ennek az alapelvnek kell érvényesülnie ahhoz, hogy megvonhassuk a határt „a szocialista hazafiság és a szocialistaellenes nacionalizmus” között. Aczél végül, a legszélsőségesebb kategóriaként, bevezette a „nemzeti nihilizmus” fogalmát.¹¹⁴

Az SZKP *Voproszi Isztorii* c. folyóiratában 1973-ban megjelent cikkében Aczél kijelentette: „Társadalmunk fejlődésében döntő tényezőnek tekintjük a szocialista hazafiság tudatának erősítését. (...) A hazafiságunknak szerves és elválaszthatatlan része a proletár, szocialista internacionalizmus” amely „nem ellentétes a nemzeti érdekekkel”.¹¹⁵ A *Béke és Szocializmus* c. folyóiratban, amely a kommunista és munkáspártok közös elméleti orgánuma volt, 1976-ban kifejtette, hogy „a testvéri országokkal folyó együttműködés új oldalainak kibontakozása népünk internacionalizmusának és szocialista hazafiságának további fejlesztését követeli”.¹¹⁶

Aczél 1977-ben az MSZMP delegáció vezetőjeként részt vett az Angolai Népi Felszabadítási Front (MPLA) I. kongresszusán. Beszédében a nemzetközi együttműködés megszo- kott definícióját villantotta fel, amikor kijelentette, hogy „a tőke nemzetközi összefogásával (...) szembe kell állítani a munkások (...) internacionalista összefogását. (...) A magyar nép küzdelmes történelme során ismerte fel a szolidaritás, az internacionalizmus jelentőségét”.¹¹⁷

Az indiai *Mainstream* c. lapnak adott 1979-es interjújában az internacionalizmus és a nacionalizmus problémáját egyaránt új dimenzióban érintette, utalva a harmadik világban a 70-es évek közepétől felgyorsult politikai balatrolódási hullámra. Az első fogalom kapcsán így vélekedett: „új jelenség, hogy a kommunista pártok (...) a nemzetek pártjaivá lettek és ezáltal kettős a felelősségük (...) az adott országért és (...) a haladás ügyét szolgáló nemzetközi összefogásért.” A második fogalom kapcsán előbb a maoizmust bírálta, mint „a kommunista pártokban is fellelhető nacionalizmus” legfőbb példáját, majd arról beszélt, hogy a gyarmati sorból felszabadult népek jogos nemzeti büszkesége könnyen átcsaphat nemzeti gögbe, amint azt az arab nemzeti érzés pozitív egyesítő hatása és az arab reakciós nacionalizmus Camp David-et előidéző negatív vonulatának különbsége bizonyítja.¹¹⁸

A szocialista országok belpolitikájának kommentálása Aczél esetében eltérő hatékonysággal realizálódott. 1978-ban Kádár letiltotta Aczélnek a romániai helyzetről a *Népszabadság*ban közzétenni kívánt írását.¹¹⁹ 1981-ben nyilatkozhatott a lengyel válságról a *Der Spiegel*-nek.¹²⁰ 1983-ban Kádár ismét megakadályozta *Népszabadság*-cikkét, ezúttal kisebbségpolitikai témában.¹²¹

Helyünk a világban és Európában

A 70–80-as évek fordulójától, amikor ismét „hideghullám” öntötte el a kelet-nyugati együttműködés légkörét, Aczél retorikájában a hangsúlyok megváltoztak. A globális világértelmezés első jelei az 1979-es, *A szabadság rendjéért* című politikai akadémiai előadásában fedezhetők fel. A nyomtatásban megjelent bővített szövegben három fejezet (*A világhelyzet alakulása, Békés egymás mellett élés – társadalmi haladás; Az ideológiai harc*) foglalkozott nemzetközi kérdésekkel. „A világ kitágult” – szögezte le Aczél, majd így folytatta: „Nálunk is kialakulóban van milliók számára a kölcsönös felelősség, az egymásraltalság tudata, (...) hogy nem nézői, hanem részesei és felelősei vagyunk világtörténelemnek.” Aczél ezt a tömegkommunikáció ugrásszerű fejlődésével és a világban végbemenő viharos gyorsaságú politikai változásokkal

magyarázta. A folyamat meghatározó eleme „mindenekelőtt a szocializmus térhódítása”, s bár problémák vannak, „a mai gondok egy korszakos eredmény talaján keletkeznek”. A békés egymás mellett élésnek továbbra sincs alternatívája, amelyhez – bár „nem csupán a háború nélküli állapot fenntartását jelenti” – „meg kellett teremteni a fegyverkezés egyensúlyát”. Rögtön hozzáfűzte azonban, hogy „az enyhülés nem jelent és nem jelenthet megbékélést a fennálló állapotokkal, az úgynevezett „status quoval”, s „a mégoly szoros gazdasági, politikai kapcsolatok sem hozzák magukkal az ideológiai békét”. A legveszélyesebb ideológiának Aczél a nacionalizmust nevezte meg, amely ellen minden kommunista pártnak harcolnia kell.¹²² Aczél tehát a magyar szocializmusra oly jellemző „kettős beszéd” jegyében értelmezte a nemzetközi viszonyokat.

Az 1979-es esztendő az ENSZ Nemzetközi Gyermekévvé nyilvánította. Ez alkalomból Budapesten nemzetközi fórumra került sor, amelyen Aczél is felszólalt. Beszédében a világ különböző társadalmi berendezkedésű és fejlettségű országainak nemzetközi és egyetemes felelősségéről beszélt, bár a „globalizáció” kifejezést nem használta.¹²³

1980-ban, az MTA éves közgyűlésén Aczél a nemzetközi kapcsolatokat új dimenzióba állította. „Az alapvető változás, amely a nyolcvanas években előttünk áll, így foglalható össze: bezárkózás, konzerválás, a kihívás elutasítása – ez már lemaradás (...); vagy vállaljuk a kihívást.” – hangoztatta, és az utóbbi vállalás mellett érvelt.¹²⁴ A Magyar Közgazdasági Társaság vándorgyűlésén az enyhülést illetően bizakodó hangot ütött meg.¹²⁵ Az MTI jubileumi ünnepségén a békés egymás mellett éléshez szükséges bizalmi minimum fontosságára hívta fel az újságírók figyelmét, mert enélkül a madridi utótalálkozó és a SALT-II. eredménytelen lesz.¹²⁶ A Nemzetközi Vöröskereszt 1981-es budapesti konferenciáján az emberiség túlélésének egyetlen lehetőségeként a békére történő készülést nevezte meg, a „tárgyalási hajlam” fontosságát hangsúlyozta és hitet tett az enyhülés mellett.¹²⁷

Aczél azonban a globális kérdések iránti fogékonyságának és európai nyitottságának tudatos vállalása mellett is ügyelt arra, hogy ne keletkezzen rés a szovjet tömb szövetségi rendszerén. 1984 decemberében, tehát kevéssel a Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum előtt egy római újságíró kérdésére, hogy Magyarország híd-e Kelet és Nyugat között, határozottan válaszolt: „Mi nem foglalkozunk semmilyen közvetítéssel, nem vagyunk híd. (...) Nem kacsintgatunk alkalmanként, pillanatnyi vélt konjunktúrák szerint. (...) hű szövetségesek és korrekt partnerek vagyunk.”¹²⁸

Aczél viszonya az eurokommunizmushoz kifejezetten pozitív volt. Jó kapcsolatot ápol a francia és az olasz párttal, 1979-ben az MSZMP képviseletében részt vett az OKP XV. kongresszusán és felszólalt a Bresciában tartott nagygyűlésen.¹²⁹ Bár számos nemzetközi kérdésben kortársaihoz képest szakatlanul szabadon fogalmazhatott, az eurokommunizmus kifejezést taktikai önkorlátozóként ő sem használta, miközben annak tartalmi elemeit számos helyen vallotta és vállalta.¹³⁰

Viták és párbeszéd

Aczél politikai retorikai munkásságában különleges helyet foglaltak el az ún. „beszélgetőkönyvek”. A hatalmi elit tagjai ugyanis nem nyilatkozhattak szabadon bármely témakörben. Lehetőségeik az egymás között felosztott szakterületek határáig terjedtek. Ez alól csupán Kádár és Aczél volt kivétel.¹³¹ Ráadásul az interjú, mint műfaj rejtett társadalmi üzenetet hordozott, amennyiben az egyoldalú kinyilatkoztatások elvi síkját a párbeszéd (kvázi-párbeszéd) szintjére helyezte át. Aczél hamar felismerte az interjú lélektani falakat ledöntő hatását, és négyyszer vállalkozott terjedelmes interjúra: 1975-ben (önálló kötetben)

a francia Jacques De Bonis,¹³² 1980-ban (folyóiratban) a magyar származású osztrák Paul Lendvai,¹³³ 1981-ben (önálló kötetben) a francia Francis Cohen,¹³⁴ 1985–86-ban az olasz Alberto Scarponi¹³⁵ kérdéseire válaszolt. A nyugati újságírók nemzetközileg jól eladhatóvá tették a nemcsak művelődéspolitikai kérdésekre szorító párbeszédet.¹³⁶

A műfaji mintát meghatározó Jacques De Bonis-interjú első kérdése rögtön érzékeny pontra tapintott: vajon a magyar valóság a szocializmus egyik modellje-e? Aczél határozottan nemmel válaszolt: a szocialista forradalom ismérvei országoktól függetlenül azonosak és állandóak, a megvalósítás formáiban lehetnek eltérések, s ezek hatnak is egymásra. Magyar modell nincs, magyar tapasztalatok vannak.¹³⁷

Amikor a francia újságíró 1975 tavaszán Aczél kérdezte, a nyugati világ már érzekelte az olajárrobbanás hatását. A magyar politikus viszont teljes nyugalommal állította, sőt számítással támasztotta alá, hogy a világgazdasági válság nálunk nem lesz érzékelhető. „A szocialista tervgazdálkodás körülményei lehetővé teszik, hogy az állam a külső piac áringadozásait vagy ne vegye figyelembe, vagy csak (...) korlátozottan engedje továbbgyűrűzni.” Mindez pedig a KGST áldásos hatásának köszönhető, amelynek keretében rendelkezésre állnak a szinte kimeríthetetlen szovjet természeti energiaforrások. Aczél ismét kifejtette azt a korábban már hangoztatott nézetét, hogy míg a KGST a tagországok teljes egyenjogúságán alapul, addig a Közös Piac hatalmas szóval kötelezheti tagországait szerződés megkötésére vagy teljesítésük megtagadására.¹³⁸ E kérdésekben súlyosan tévedett.

Nem maradt ki a témák közül a konvergenciaelmélet sem. Aczél tagadta, hogy a szocializmus a fejlett kapitalizmus társadalmisított változata lenne, és nyugati ideológiai kreatúrának tartotta a „fogyasztói társadalom” fogalmát, amely értékrend problémát jelez, miközben a szocializmus fogyasztási politikájának össztársadalmi igényű, kiegyensúlyozó célja a termelő munka emberibbé tétele.¹³⁹

Míg az 1975-ös interjúkötet a szocialista világrendszer egységét hirdette, a Paul Lendvainak adott 1980-as interjú Magyarország sajátosságait hangsúlyozta. Az enyhülési folyamat 1979–80-as megtorpanása kapcsán ugyanis a kádári szocializmus nyugati megítélése az érdeklődés homlokterébe került. Nem véletlen, hogy Aczélnek először ismét az ún. „magyar modellt” kellett magyaráznia. Magát a fogalmat elutasította, de a közös alapelvektől eltérő nemzeti sajátosságok miatt a „magyar módszer” kifejezést már elfogadhatónak tartotta, „ha nem egyfajta szembeállítási szándékkal használják”.¹⁴⁰ Később még markánsabban fogalmazott: „Mint a gyakorlat is bizonyítja, politikánk teljesen autonóm. Ezt (...) sok nyugati megfigyelő is elismeri.”¹⁴¹ Az osztrák–magyar kapcsolatok lényegéről szólva más szempontból is általános érvénnyel fogalmazta meg: „Össze vagyunk zárva, egy földgömbön. És a közeledés minden apró lépésének jelentősége van.”¹⁴² A kérdéskört azonban rövidre zárta a Szovjetunióhoz fűződő szövetségi viszonytal, s a kapcsolatokat szimplán a leigázó-csatlós munkamegosztásra redukáló véleményekkel szemben a szovjet segítséggel megvalósult elmúlt három évtizedet Magyarország történelmének legdinamikusabb periódusának nevezte.¹⁴³

Lendvai jó érzékkel vette észre a szovjetek afganisztáni bevonulásának világpolitikai fordulópont szerepét. Aczél igyekezett tompítani a kérdést: „Afganisztánhoz nem fognak időszámítást kötni”, az csupán „ürügyként szolgál a szovjetellenes hisztériának”.¹⁴⁴ Ma már tudjuk, hogy az 1979-es év a „Breznyev-doktrína” egyik korszakhatára.

Lendvai végül a nacionalizmus témakörét vette elő, különösen a határon túli magyarság ügyét. Aczél minden korábbinál erőteljesebben fogalmazott: „A nacionalizmus összeszűkült és egyszersmind kitágult világunkban életveszélyes. Elidegeníthetetlen, alapvető emberi értékek tartjuk a becületesebb nemzeti érzést, a hazafiságot, hiszen a szocializmus is nemzeti keretek között fejlődik, sőt benne jobban kifejeződik a nemzeti lét kritériumai, mint más

társadalomban. Jogosnak tartjuk a nemzeti büszkeséget, amely a múlt és a jelen valódi értékeire épül. De nacionalizmusnak tekintünk és elítélünk minden olyan szándékot, törekvést és érzelmet, amely nyíltan vagy leplezetten más népek lebecsülésére – szélsőséges formában faji gyűlöletre –, esetenként a nemzeti történelem meghamisítására, állértékek elfogadására, sovén indulatokra buzdít és épít.”¹⁴⁵

A '80-as évek elején a nyugati elismerésért és főleg hitelekért küzdő magyar vezetésnek minden propagandaeszközre szüksége volt. Ennek keretében értelmezhető Aczél újabb, Francis Cohen kérdéseire válaszoló interjúkötete, amely 1981 végére készült el. Ebben Aczél valamiféle „taktikai naivista” világszemlélet elemeit próbálta elhínteni. Kifejtette, hogy a „szocialista tábor” elmélete túlhaladott, inkább a „szocialista közösség” kifejezés használatos. Bevezette az „új nemzetközi rend” fogalmát, amelynek lényege: „az új helyzetben, a világméretű kölcsönös függés idején megnövekedett feladatok és felelősség hárul valamennyi ország vezetőire és népeire”. Az új nemzetközi rendet elsősorban a fejlődő országok követelik. Ezért „a jelenlegi nemzetközi rendnek előbb-utóbb meg kell újulnia”. Az enyhülés ugyanis nem pusztán a status quo fenntartását jelenti. Ehhez a fegyverkezési verseny megszüntetése és a monopoltőke megdöntése szükséges, mivel „nem lehetséges, hogy ez a megújult rend teljesen figyelmen kívül hagyja a szocialista országok érdekeit és törekvéseit”.¹⁴⁶

Új dimenziót nyert a kötetben a szuverenitás kérdése. Aczél szerint Magyarország vonatkozásában az autonómia és a szolidaritás dialektikája érvényesül. A gazdaságban a KGST-kapcsolatok továbbra is meghatározóak, miközben üdvözölte az amerikai ún. legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének alkalmazását.¹⁴⁷

Az interjúban a szovjetellenesség külön fejezetet kapott. A Szovjetunió a Sztálin halála utáni időszakot illetően ekkortájt érkezett el nemzetközi megítélésének mélypontjára. Aczél érzekelte ezt és a korábbi határozott védekező taktika helyett megengedőbben fogalmazott: „Egyetértek azzal, hogy különbséget kell tenni a szovjet- és kommunistaellenesség, valamint a valóságunkhoz kritikusan közelítő, jobbítani akaró szemlélet között.”¹⁴⁸

Aczél több országot külön is jellemezett, így Kínát, Csehszlovákiát, Lengyelországot. A globális világproblémák megoldásának igénye először az interjú tudományos-technikai forradalomról szóló fejezetében bukkan fel, bár a „forradalom” kifejezéssel kapcsolatban Aczél óvatosságra intett.¹⁴⁹ A kötet utószavában azonban a magyar politikus egyértelműen túllépett az ideológiai kereteken. „Én nem úgy tekintem a földgolyót, mintha a messi és meghatározhatatlan jövőig tragikus megosztottságra ítélt két külön világból állana. (...) Világnézetre, vallásra, társadalmi rendszerre való tekintet nélkül minden férfinak és minden nőnek össze kell fognia, hogy esélyt adjon az emberiségnek. (...) mivel úgy tartom, hogy a szocializmus az emberiség egyetlen valóságos történelmi lehetősége, bízom az emberekben. De nekik kell eldönteniük, hogy milyen társadalmi rendszerben kívánnak élni.”¹⁵⁰

Bár Aczél gondolatai a világszocializmus jövődöleseként is értelmezhetők, az interjú célja nyilvánvaló volt: a politikus az akkortájt kibontakozó globalizációs eszméket használta fel a szovjet ideológia szerint átalakítva, hogy a magyar vezetést minél kedvezőbben mutassa be az európai közvélemény előtt.

Utolsó nagy beszélgetése a végül nem publikált Scarponi-interjú, amelyet Udvardi Péter tanulmányából ismerünk, s amely csak korlátozottan használható Aczél szemléletének jellemzésére, mert nem autorizált szöveg, ezért elemzésétől eltekintünk.¹⁵¹

Nemzeti kérdés és globalizáció

Amint láttuk, a nemzeti kérdés hazai és globális összefüggései Aczél retorikájában a 80-as évek közepén új dimenziót kaptak. Nem véletlen, hogy 1985-ös gyűjteményes kötete a *Szocializmus, nemzet, kultúra* címet viselte, ráadásul a borítón a három szó egymás alatt jelent meg, a szocializmus piros, a nemzet fehér, a kultúra zöld színnel. Az aktív pályája végén járó politikus – 1985-ben leköszönt KB-titkári tisztségéről, bár a Politikai Bizottságban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete főigazgatójaként 1987-ig bentmaradt – észlelte a kádári szocializmus erősödő kríziseit, s erre próbált ideológiai válaszokat találni.

1984 októberében *Művészetpolitikánk időszzerű kérdései* címmel tartott előadást a Politikai Akadémián, s ebben a nemzeti kérdésnek külön fejezetet szentelt. Aczél szerint a művészetek hagyományos küldetésstudata „alkotó tehetségen alapuló történelmi szolgálat”. A nemzeti sorskérdések közé a határon túli magyarság, a népesedéspolitikai, az öngyilkosságok és az alkoholizmus ügyét sorolta, kiegészítve a gazdasági talponmaradás feladatával. A megoldás szerinte most is a nemzeti és a nemzetközi szemlélet egységében rejlik, hiszen a kommunista párt nem „emellett”, „még”, „is” a nemzet egészének pártja, hanem „éppen ezért”. Aczél Zrínyit idézve („Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!”) tette le a voksát a „cselekvő, alkotó hazafiság” mellett és a nacionalizmus ellen, s történelmi példáit Széchenyitől Bajcsy-Zsilinszkyig sorolta. „A történelem csapdájába esik, aki a mások nacionalizmusára nacionalizmussal válaszol.” – vélte Aczél, s felhívta a figyelmet a „torz historizmus” toposzainak („magyar virtus”, „magyar átok”, „büszke turániság”, „sumér dicsőség”) veszélyeire. Záró konklúziójában „egy minden korábbinál egészségesebb, realisabb, szocialista nemzettudat” megvalósulása mellett tett hitet.¹⁵²

Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése az MSZMP vezető politikusai közül a legnagyobb hatást Aczélra gyakorolta, jószerivel csak ő érdeklődött a szovjetunióbeli változások elméleti és gyakorlati kérdései iránt.¹⁵³ Alátámasztja ezt Aczél 1988. szeptember 8-án Moszkvában folytatott tárgyalásának emlékeztetője. Bár Gorbacsov személyesen nem fogadta (Aczél május óta volt nem tagja a Politikai Bizottságnak), Vagyim Zaglagyin KB osztályvezetőnek, Gorbacsov nemzetközi tanácsadójának „szenvédélyes monológot tartott a szocializmus védelmében”.¹⁵⁴ Nehezményezte, hogy 1985 után a magyar párt felső vezetése nem követte a szovjet peresztrojka irányvonalát, miközben a nép többsége ezt támogatta volna. Ez vezetett szerinte az 1988. májusi pártterkekezleten történt vezetőváltáshoz.¹⁵⁵

1987 júliusában Aczél nagyszabású előadást tartott az MSZMP KB Politikai Akadémiáján *Szocializmus és nemzeti kérdés* címmel.¹⁵⁶ Ez volt utolsó jelentős fellépése. A bevezetőben körültekintően megindokolta témaválasztását, elsősorban a kérdéskör „hallatlan indulatokat” kavarázó évszázados múltjával, illetve követendőnek tartott új, szovjet példák alapján. Hivatkozott Jurij Andropov 1982-es és Mihail Gorbacsov 1987-es beszédeire, amelyekben a szovjet pártvezetők a megoldatlan nemzeti kérdés aktualitását hangsúlyozták.¹⁵⁷

A nemzetek születéséről szóló, a nemzeteket mint „történelmi létformát” definiáló eszmefuttatás a kortárs magyar történetírás kategóriáit használta; ebben kevés újdonságot talá-lunk.¹⁵⁸ Ami viszont az *Etnikai reneszánsz és globalizálódás* fejezetet illeti, Aczél megpróbálta közös nevezőre hozni a globalizáció Gorbacsov által is előtérbe állított pozitív tartalmát a két világrendszer szerinte megkérdőjelezhetetlen elméletével. A szemléletesség kedvéért a továbbiakban az adott helyzetben pozitívnak tekinthető gondolatok után a szövegben (+) jelet tesz, a negatív töltetű ideológiai maradványokat pedig (–) jellel látom el.

Aczél kifejtette, hogy „a Nyugat-Európában létrejött kapitalizmus nemcsak egységes nemzetállamot, nemzetgazdaságot teremtett. Ez volt a társadalmi forma, amelyből átfogó

világrendszer, világgazdaság született.” (+) Ám mindez „elidegenült módon” jött létre, elnyomás alatt. (–) Figyelemreméltó a következő mondat: „a világ ma már egy és oszthatatlan, s ha ezt nem látjuk be, elpusztulunk.” (+) „A világlejtlődés – jó és rossz jelenségeivel – folyvást és egyre fokozódó mértékben halad az internacionalizálódás irányába.” Minthogy az „internationalizálódás” szónak kettős értelme van, ha Aczél munkásmozgalmi kifejezésként értette, akkor (–) jel, ha globalizációs értelemben használta, akkor (+) jel indokolt. Aczél úgy vélte – s ez magyarázza a fejezetcím megválasztását – hogy Európát ma „a nemzetek közötti integrációk, a globalizálódás erősödése mellett a nemzeti öntudat váratlan feléledése” jellemzi. (+) Ugyanakkor egyetértett a Római Klub azon állításával, amely szerint a nemzeti szuverenitás eszméjének kizárólagossága túlhaladott, ugyanis a világ alapvető problémáinak globálissá válása anakronisztikussá teszi az ilyen gondolkodást. (+) Aczél szerint ebben azért van igazság, mert olyan problémákról van szó, amelyek minden régiót érintenek, bár első megfogalmazódásuk idején nálunk könnyedén elutasították őket. (+) Az is igaz – folytatta Aczél – hogy a „nemzeti létezés abszolutizálása korlátozhatja az emberi egyetemesség kibontakozását” (+). A „slusszpoén” azonban nem marad(hat)otl el: „a világméretű szolidaritás mélységesen jogos követelményével az elnyomó uralkodó osztályok különérdekei állnak szemben leginkább.” (–)¹⁵⁹

A nemzettudat történeti fejlődéséről, majd a cigánykérdésről, az antiszemitizmusról és a nemzetiségi kérdésről szóló fejtegetései után Aczél, előadásának legvégén, *A történelem kényszere* című fejezetben, több, a maga korában figyelemreméltóan pozitív reformgondolattal zárta a globalizációról kifejtett nézeteinek ismertetését. „Milyen sajátos válaszokat adnak az egyes nemzetek (...) a világméretű kihívásokra?” – kérdezte, és rögtön válaszolt is: „Mindenekelőtt a nagyszabású szovjet megújulási programtól várható, hogy új távlatokat nyit a szocialista országok közösségének.” Szokatlanul nyíltan hozzátette: „Ami most már hazai viszonyainkat illeti: ma már nincsenek illúzióink helyzetünk súlyosságát és a cselekvés sürgősségét illetően.” Bírálta a világgazdaság kihívásai ellen bezárkózást javasolókat. „A világ (...) továbbra is az egység felé mozog” – folytatta Aczél, majd Willy Brandtot idézte a nemzeti és a nemzetközi dialektikájáról: „ami baloldali, az feltétlenül nemzetközi.” Magyarország jövőjéről szólva Aczél önkritikusan kifejtette: „jó ideig azt hittük, minket nem érhet el a válság (...) Közös múltunknak az elzárkózásból származó nehezékeitől is végleg meg akarunk szabadulni.” Magyarországnak „ma (...) a szocializmus nemzetközi megújításának élvonalában” kell maradnia.¹⁶⁰

Az előadás szövege mind fogalomkészletében, mind gondolatmenetében újszerűnek tekinthető Aczél korábbi nyilatkozataihoz képest. Egyértelműen érezhető a gorbacsovi hatás. Mindazonáltal a globalizáció és az egységes Európa, valamint a tervek szerint magasabb szinten újjászerveződő szocialista világrendszer összevetése elméletileg sem sikerült. Nem sikerülhetett, mert az ellentmondások nem a gondolkodásmódban, hanem a politikai struktúrában gyökereztek, s mindez mégoly szép elméletekkel sem volt megreformálható.

Jegyzetek

1 A korszak tanulmányozásához számos korabeli és újonnan közzétett forrás és feldolgozás rendelkezésre áll. Lásd pl: Magyar külpolitika 1956–1989. Történeti kronológia. Összeállította: Nagy Miklós. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1993; Főkonzulok, követek és nagykövetelek 1945–1990. Szerkesztette: Baráth Magdolna Gecsényi Lajos. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015; Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Magyar–szovjet kapcsolatok 1971–1976. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977; Magyar–szovjet kapcsolatok 1977–1982. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Bu-

dapest, 1984; Puja Frigyes: Szocialista külpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Puja Frigyes: Magyar külpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980; Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015; Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I–II. kötet. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001–2003; Mong Attila: Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990. Libri Kiadó, Budapest, 2012; Feitl István: Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016; Borhi László: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Osiris Kiadó – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. Kecskés D. Gusztáv: Magyar–francia kapcsolatok 1945–1990. Források. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2013.

2 Ezt utóbb az MSZMP politikai bizottsági tagjai is elismerték. Vö.: Simon János (szerk.): Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2014. Az interjúalanyok közül Aczélról főleg Benke Valéria, Óvári Miklós és Sarlós István beszélt. Aczél életéről lásd: Révész Sándor: Aczél és korunk. Sík Kiadó, Budapest, 1997; Varga Ágota: Aczél-történetek. Beszélgetések tiltott, túrt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról. Alexandra Kiadó, Pécs, 2013; Ferenczy Endréné (összeáll.): Aczél György műveinek bibliográfiája. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1987; Gellén Antalné – Markella Károlyné (összeáll.): Aczél György publikációinak bibliográfiája = Társadalomtudományi Közlemények, XVII. évf. 1987. 4. szám, 599–647. o.

3 A tanulmány jelen formájában kutatás közbeni állapotot tükröz, s nem törekszünk minden következtetés levonására. Készült a NKFIH K115676 számú kutatás keretében.

4 Aczél repüléstől való félelméről lásd: Berecz János: Kádár élt... 3. Emberek, esetek, emlékek... Duna International Könyvkiadó, Budapest, é. n. 118–121. o. Lásd még: „Amikor még kis kétmotoros gépeken repültem, mindig megnéztem, hol a vészkijárat.” In: Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról (1979–1985). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 174. o.

5 Magyar külpolitika 1956–1989, i. m. 127, 148, 162, 173, 175, 180, 183, 191, 226. o.

6 Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988, i. m. I. kötet 91, 93, 122, 167, 233, 274, 287, 329, 442, 445, 476, 509. o.

7 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 130–132, 166, 179, 220–221, 232–235, 252, 254, 259, 292, 295–297, 299–301, 358, 368. o.

8 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m.; Sándor L. István: Repedések a rendszeren. Kultúra és társadalom a 70-es évek végén Magyarországon. Selinunte Kiadó, Budapest, 2016; Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon. Adalékok a történelmi emlékezethez és önismerethez. = Tekintet, 25. évf. 2. szám, 2012. március–április, 95–123. o. A témával kapcsolatos első, még egyetemi hallgatóként írt publikációm: Bolvári-Takács Gábor: Stratégia vagy taktika? A globalizáció és az európaiság kérdésköré Aczél György retorikájában. In: Művelődéstudományi tanulmányok. Szerkesztette: Rubovszky Kálmán – Sz. Szabó László. Acta Andragogiae et Culturae 15. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994. 53–60. o. A politikai retorikai termékek sajátosságairól és forrásértékéről lásd: Bolvári-Takács Gábor: A művészetpolitika mechanizmusai. Interpretációk és források a Kádár-korszak értelmezéséhez. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 55–60. o.

9 Henry Kissinger: Diplomácia. Panem–Grafo, Budapest, 1998³; Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerkesztette: Hajdu Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967²; Világpolitikai lexikon (1945–2005). Szerkesztette: Horváth Jenő. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

10 Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1945–1989. IKVA Kiadó, Budapest, 1992.

11 Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 223–225. o.

12 Uo. 273–281. o.

13 Az SZKP XX. kongresszusa. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1956. 40–42. o.

14 Uo. 549. o.

15 Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988. 205. o.

16 A kommunista világmozgalmak tanácskozásai. Moszkva, 1957, 1960, 1969. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 3–19, 2169. o.

17 Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 761. o.

18 Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1945–1982, i. m. 334–335. o.

19 N. Sz. Hruscsov: A békés egymás mellett élésért. Beszédék és írások (1959. január – december). Szerkesztette: Rózsa István. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 616 o. N. Sz. Hruscsov: Fegyver és háború nélküli világért. Beszédék nemzetközi kérdésekről (1960–1961). Szerkesztette: Fedor János. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 704 o.

20 Mihail Gorbacsov: Háborúk és fegyverek nélküli világért. Szerkesztette: Hitseker Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 9. o.

21 A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. június 5–17. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 36–37. o.

- 22 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 23 Vö. Berényi Pál: Európa Helsinki után. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- 24 Vö. pl. K. U. Cserynyenka: Az SZKP és az emberi jogok. Novosztvi Sajtóügynökség Kiadója, Moszkva, 1983.
- 25 Vö. pl. Zsorecz Medvegyev: A levelezés titkosságát a törvény garantálja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. (eredeti kiadás: London, 1971); Zsorecz Medvegyev – Roj Medvegyev: Ki az örült? Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. (eredeti kiadás: London, 1971).
- 26 Formálisan volt állami tisztsége: 1965-től tagja volt a 21 tagú államfői testületnek, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának.
- 27 Mr. Kádár. Válogatta: Faragó Jenő. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 69–94. o.
- 28 Az európai kommunista és munkáspártok konferenciájának dokumentumai. Berlin, 1976. Szerkesztette: Pásztor Antal. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 33. o.
- 29 A Varsói Szerződés Szervezete 1955–1985. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 220–223, 229–248. o.
- 30 Vö. pl. Fencsik László: A nemzetközi enyhülés és a szovjetellenesség. In: A szovjetellenesség az antikommunizmus fő fegyvere. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 269–293. o.; Puja Frigyes: Az enyhülési folyamat jellemzői és perspektívái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- 31 Helsinki előtről lásd pl. az 1973-ban Moszkvában kiadott monográfiát: A mai antikommunizmus. Politika és ideológia. Főszerkesztők: F. D. Risenko és O. Reinhold. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 32 Munkásmozgalomtörténeti lexikon. Vezető szerkesztő: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976². 535. o.
- 33 Politikai kisszótár. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980⁴. 319. o.
- 34 A nacionalizmus hazai történeti alakulását Gyurgyák János kimerítően feldolgozta: Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- 35 Munkásmozgalomtörténeti lexikon, i. m. 437. o.
- 36 Puja Frigyes: Szocialista külpolitika, i. m. 175. o.
- 37 Uo. 187. o.
- 38 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. S. a. r.: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974². 358–380. o.
- 39 Vö. pl. Óvári Miklós: Hazafiság és nemzetköziség. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968; Király István: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- 40 Pach Zsigmond Pál: Miért írunk Erdély-történetet? In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerkesztette: Rác István. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988. 18–22. o.
- 41 A jelenséget elemző egyik első tanulmánykötet: Eurocommunism. Its roots and future in Italy and elsewhere. Edited by G. R. Urban. Maurice Temple Smith Ltd, London, 1978. Újabb hazai áttekintése: Harsányi Iván: Az eurokommunista kísérlet szerepe a szocializmus sorsának alakulásában = Múltunk, XLVI. évf. 2001. 23. szám, 294–324. o.
- 42 Enrico Berlinguer: Az összes demokratikus és népi erő összefogása és harca Olaszország megmentéséért és újjászületéséért. In: uó: Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 332–391. o. A „történelmi kompromisszum”-ról: uo. 363–366. o. A közös kormányzás tervét az Aldo Moro kereszténydemokrata pártelnök meggyilkolásába torkolló, a Vörös Brigádok által 1978 márciusában végrehajtott terrorista akció végleg megghiúsította.
- 43 Szocializmus Franciaország számára. Georges Marchais beszámolója a Francia Kommunista Párt XXII. kongresszusán. (Részletek). In: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 612–646. o.
- 44 Georges Marchais: Demokratikus kihívás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- 45 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísérlete Magyarországon, i. m. 95. o.
- 46 Santiago Carrillo: Az „eurokommunizmus” és az állam. k. n. (Kossuth Könyvkiadó), h. n. (Budapest), é. n.
- 47 Politikai kisszótár. Szerkesztette: Fencsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986⁶. 121. o.
- 48 Világpolitikai lexikon (1945–2005), i. m. 311. o.
- 49 Közgazdasági kislexikon. Főszerkesztő: Brüll Mária. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987⁴. 187. o.
- 50 Politikai kisszótár (1980), i. m. 163. o.
- 51 Politikai kislexikon. Összeállította és szerkesztette: Burget Lajos. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1966. 86. o.
- 52 Puja Frigyes: Magyar külpolitika, i. m. 195., 197. o.
- 53 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás. Országunknak és az egész világnak. Kossuth Könyvkiadó – Pallas Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987. 196. o.
- 54 Politikai kisszótár (1980), i. m. 203. o.
- 55 Közgazdasági kislexikon, i. m. 293. o.
- 56 Uo.
- 57 Walt Whitman Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960; Raymond Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. Paris, 1963; John Kenneth Galbraith: The New Industrial State. Boston, 1967 (magyarul: Az új

- ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970); Jan Tinbergen: Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern? = Soviet Studies, 1961. április.
- 58 Simai Mihály: Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? (A konvergenciaelméletéről). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969; Herbert Meissner: Konvergenciaelmélet és valóság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971; Lakatos György: Az ipari társadalom elméletéről. Raymond Aron nézeteinek bírálatához. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 59 Lukács György: A demokratizálódás jelen és jövője, i. m. 177–178. o.
- 60 Politikai kisszótár (1980), 171, 238. o.; Világpolitikai lexikon, i. m. 326–327. o.
- 61 Árva László: Globalizáció: kezdet, szakaszai és vége...? = Zempléni Múza, XVIII. évf. 2. szám, 2018. nyár, 5. o.
- 62 Ágh Attila: Globális kihívás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 152. o.
- 63 Uo. 188, 206–207, 232–280, 303, 307–314. o.
- 64 Forgács D. Péter: A bürokrácia szociológiája. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019. 68. o.
- 65 Sárközy Tamás: Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban. Park Könyvkiadó, Budapest, 2019. 209–210. o.
- 66 Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Mészáros Gábor kiadása, Budapest, 1997 (eredeti megjelenés: 1946); John Kenneth Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970 (eredeti megjelenés: 1967); David S. Landes: Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986 (eredeti megjelenés: 1969).
- 67 Vö. pl. Thomas L. Friedman: És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története. HVG Kiadó, Budapest, 2006; Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994; uó: A Nagy Szté-bomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000; uó: Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007; Yuval Noah Harari: 21 lecke a 21. századra. Central Kiadó, Budapest, 2018; Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- 68 Vö. Soros György: A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása. Scolar Kiadó, Budapest, 2001 (eredeti megjelenés: 2000).
- 69 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás, i. m. 132–134. o.
- 70 Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”. Európai kultúra – világkultúra. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 8–10. o. Kiemelések az eredetiben.
- 71 Mihail Gorbacsov: Átalakítás és új gondolkodás, i. m. 201. o.
- 72 Uo. 188. o.
- 73 Uo. 188–190. o.
- 74 Vitányi Iván: Az „Európa-paradigma”, i. m. 8, 16–36, 100. o.
- 75 Ágh Attila: Globális kihívás, i. m. 309–310. o.
- 76 Király István: Az európai sokszínűség. In: uó: Kultúra és politika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 190–193. o.
- 77 Maller Sándor: Az Európa-eszmé. A kezdetektől a megvalósulásig. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000. 66–74. o.
- 78 Berecz János: Mi a csendes ellenforradalom? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- 79 Berecz János: Harc és együttműködés. A társadalmi haladásról és a nemzetközi enyhülésről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979; Uó: Vitáink és egységünk. Hazánk a világban, pártunk a munkásmozgalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981; Uó: Kihívások, válaszok. Magyarország a nyugtalan világban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- 80 Aczél György: Eszménk erejével. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971². 13. o.
- 81 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975². 7. o.
- 82 Uo. 88. o.
- 83 Uo. 237, 178, 179. o.
- 84 Uo. 269. o.
- 85 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 24. o.
- 86 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 311. o.
- 87 Uo. 358, 279. o.
- 88 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 142. o.
- 89 Aczél György: A kor, amelyben élünk. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 43, 45. o.
- 90 Uo. 130. o.
- 91 Uo. 165–166. o.
- 92 Aczél György: Eszménk erejével, i. m. 14–15. p.
- 93 Uo. 287–288. o.
- 94 Uo. 84. o.
- 95 Uo. 85. o.
- 96 Uo. 92. o.

- 97 Uo. 218. o.
 98 Uo. 231. o.
 99 Uo. 245. o.
 100 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 180, 206. o.
 101 Uo. 270. o.
 102 Uo. 147. o.
 103 Uo. 237. p.
 104 Uo. 265. o.
 105 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 22. o.
 106 Uo. 23. o.
 107 Uo. 68. o.
 108 Aczél György: A kor, amelyben élünk, i. m. 128–129. o.
 109 Aczél György: Esménk erejével, i. m. 24. o.
 110 Uo. 28. o.
 111 Uo. 113. o.
 112 Uo. 181–183. o.
 113 Uo. 192. o.
 114 Aczél György: Szocialista kultúra – közösségi ember, i. m. 194–196. o.
 115 Uo. 329–330. o.
 116 Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m. 82. o.
 117 Aczél György: A kor, amelyben élünk, i. m. 32–33. o.
 118 Uo. 158–159, 164–165. o.
 119 Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988, i. m. I. kötet 233. o.
 120 Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 193–209. o.
 121 Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 259. o.
 122 Aczél György: A szabadság rendjéért. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 6–16. p.
 123 Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 13–14. o.
 124 Uo. 96. p.
 125 Uo. 107. o.
 126 Uo. 132. o. SALT-II.: a szovjet-amerikai leszerelési tárgyalások második üteme, a Breznyev és Carter által aláírt dokumentum.
 127 Uo. 187–188. o.
 128 Uo. 390. o.
 129 Az Olasz Kommunista Párt XV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 116–125. o.
 130 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 109110. o.
 131 A Szakszervezeti Világszövetségben betöltött elnöki tisztségéből adódóan nemzetközi kérdésekben megszólalhatott az 1956–88 között végig Kádár mellett dolgozó Gáspár Sándor is. Gyűjteményes kötete: Gáspár Sándor: A nemzetközi szakszervezeti mozgalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
 132 Egy elmaradt vita helyett. Jacques De Bonis (France Nouvelle) kérdez – Aczél György válaszol. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 1975²; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976³; valamint in: Aczél György: A szabadság jelene, jövője a szocializmus, i. m.
 133 Paul Lendvai: György Aczél über Politik in Ungarn = Europäische Rundschau, 1980. 4. szám. Magyarul rövidítve: Aczél György: A mai magyar társadalomról (Paul Lendvai interjúja az Europäische Rundschau) = Valóság, XXIII. évf. 12. szám, 1980. december, 1–26. o. Lásd még: In: Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 136–185. o.
 134 Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról. Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire. Kossuth Könyvkiadó – Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982, 1982², 1983³.
 135 Aczél György: Megélt szocializmus. Alberto Scarponi interjúja. Beatrice Tóttösy gondozásában. Kézirat. Idézi: Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 115–120. o. Az interjú megjelentetéséhez Kádár János nem járult hozzá.
 136 A két kötet Párizsban megjelent franciául, továbbá lefordították angol, finn, német és olasz nyelvre. A kötetek szerepéről, illetve különösen az 1975-ös kötet keletkezésének körülményeiről lásd: Egy elmaradt vita helyett, i. m. 11–18. o., Révész Sándor: Aczél és korunk, i. m. 232–235, 295298. o.; Sándor L. István: Repedések a rendszeren, i. m. 18–19. o.; Sugár András: Ötven év titkai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. 217–221. o., Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 110–111. o.
 137 Egy elmaradt vita helyett (1975), i. m. 19–20. o.
 138 Uo. 21–35. o.
 139 Uo. 78–79. o.

- 140 Aczél: Szocializmus, nemzet, kultúra, i. m. 152. o.
 141 Uo. 164. o.
 142 Uo. 183. o.
 143 Uo. 154. o.
 144 Uo. 166. o.
 145 Uo. 180. o.
 146 Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról, i. m. 290–299. o.
 147 Uo. 311–314. o.
 148 Uo. 325. o.
 149 Uo. 122–128. o.
 150 Uo. 401. o.
 151 Udvardi Péter: Az eurokommunizmus kísértete Magyarországon, i. m. 115–120. o.
 152 Aczél György: Művészetpolitikánk időszzerű kérdései. (Az 1984. október 31-én elhangzott előadás bővített szövege.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 38–46. o.
 153 Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerkesztette: Baráth Magdolna – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 26. o.
 154 Feljegyzés Vagyim Zaglagyin és Aczél György moszkvai megbeszéléséről, 1988. szeptember 8. In: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel, i. m. 226. o.
 155 Uo. 223–224. o.
 156 Aczél György: Szocializmus és nemzeti kérdés. Az 1987. július 15-én elhangzott előadás alapján. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
 157 Uo. 3–4. o.
 158 Uo. 6–11. o.
 159 Uo. 12–19. o.
 160 Uo. 48–60. o.

PAULJUCSÁK Péter

Fauve

Organikus, megrágott a város,
mintha ismeretlen roncsolás
transzformálta volna.
Széttépett színek mindenhol.
Nem tudom, mi köpte ki magából
az estét, de le kell, hogy menjek
egy alagsori kocsmába kiválasztani
a zenegépből azt a dalt,
amitől mindenki feláll és arccal
a fal felé fordul.
Valamihez biztosan hűtlen lehettem,
mert bármerre bolyongok,
az árnyékok vérző fejű, megkövezett
asszonyokként követnek csadorban,
valamit elporlaszthattam,
mert egy krematórium
méltóságteljes derűjével dúdolnak
fölöttem a háztömbök.
Talán azzal, hogy egyszerűen
a szépet akartam meglátni benned,
emészthetetlen, vakító színekké
redukáltalak.
Arra viszont sosem gondoltam,
hogy ha elmész, én fogok majd
egy perspektíva nélküli
Matisse festményben élni,
ami kiégeti a szemet.

Álca

A zebrán áthaladva kerültem a közelébe.
Forgalomirányító rendőrnek öltözött,
aki szolgálati fegyverével hadonászik.
Felismertem a földöntúli fényről a szemében,
és hogy önmagához intézte imáit.
A káosz szimfóniáját komponálta a kereszteződésből,
láthatóan idegösszeroppanást mímelve
a hőségrekordot döntő délutánon.
Csak én merészkedtem mellé,
az utcát fellobbantotta a pánik fejvesztett láza.
A nap mindannyiunkat belülről perzselte.
Elaggott tekintet horpadt fiatal arcába,
mögötte mégis angyali derengés,
félrebeszél, de vissza-visszatért egy valókeresethez,
három kisgyerekhez és egy injektorhibás
dízel autóhoz, aminek magas a résolaj vesztesége.
Ahogy megérintettem a vállát,
tekintete kitisztult, a levegőben kalimpáló pisztoly
megnyugodott a mellkasomon.
Ki tudja meddig, csak néztük egymást.
Körülöttünk négyzetméternyi időtlen vákuum a
sikoltozásban.
Életemben először hálát éreztem, és hogy
valamiért ki kell gombolnom az egyenruhámat,
ujjaimat meglazítani a markolaton.
A dörrenés hangja egy régi kipufogóra hasonlított,
és erről eszembe jutott, hogy még
beszélni akartam neki a házasságomról,
és egy dízel autóról, ami sehogy sem akar beindulni.

1440 perccel éjfél után

Mikor nem figyelek eléggé, és mégis elnyom az álom,
 fehér hajú, rémült alteregó tapad a retinámra,
 tegnap ki akarta kaparni a bőre alatt tekerdő férgemet,
 túl gyorsak voltak, ha sikerült is egyet
 földhöz vágnia, a lábszáron rögtön visszamászott,
 kapkodni kezdte ismeretlen betegségtől hulló fogait,
 keresztülestek áttetsző tenyerén, rá a cipőkre,
 tapinthatatlan, lidérces jelenlét vette üldözőbe,
 nagy nehezen egy felborult kuka mögé rejtőzött,
 meglátta, hogy éppen mögötte tornyosul, felordított,
 próbált elrohanni a pudinggá vált aszfaltban
 egy szétfolyó, nevetséges happy end felé,
 hirtelen kopár, viharos sziklaperemen állt,
 forogva-pörögve zuhanni kezdett a kanyonba,
 a hányinger tetőfokán padlóhoz csapódott egy
 éjszakai vidámpark tükörútvesztőjében,
 évekig, évekig bolyongott a csarnokokon át,
 hosszúra nőtt körmeivel félőrülten kifeszített
 egy csillogó panelt a falakból, keresztülmászott,
 fel a végtelenné szűkült lépcsősoron a derengő pontig,
 félve kilesett a rés mögül, nagyon lassan,
 nyikorogva kitárta belülről a szekrényem ajtaját,
 percnyi merev csend után arcomra szorította a párnát,
 hiába kapálóztam, betuszkolt a fekete lyukba,
 lelökött egészen a tükörszobák labirintusáig,
 lenyelte a rám zárt szekrény kulcsát,
 a takarónk alá feküdt, és átkarolta derekad.

FARKAS Gábor

Hibátlan csillag alatt fekszel

A CF osztályon

Oda útra vettem csak jegyet,
 de a mozgólépcsőn fölfelé -
 ahogy rám vetült a mennyezet -
 eszembe jutott, hogy jönnék még,
 és hiába vonszolt a lépcső,
 ez a gondolat nem engedett
 felemelkedni a peronról.

Olyan ritmusa lett a hangnak,
 amilyen az önvádnak lehet,
 mikor buzogányként dörömböl
 az elnyomott lelkiismeret.

Mert viszolyogtam sebeidtől,
 csak óvatosan érintettem.
 Egyszerre hívtál, taszítottál:
 a másiktól függünk mindketten.

A vonatról küldtem sms-t
 (mintha valamit jelentene),
 tudod, amolyan szokványosat:
 „reggel érkezem, a hűtőben
 hagytam ezt-azt, az inhalátort
 se felejtsetd, egyél-igyál, ne várj.”

És tényleg nem vártál semmire,
 és én se értem vissza reggel.
 Azonosultam az önváddal,
 te pedig az emlékezettel.

Újra úton. Vagy inkább mindig:
el tőled, aztán vissza hozzád.
Fibrózisod áthangolódik
a karcolatok ritmusává.

A kattogó sínek moraja,
a vas azóta sem hagy nyugton.
Egymástól már sehol sem vagyunk.

Szűrőd a mindenségéből
hatvanöt maroknyi levegőd,
de kicsúszik ujjaid közül.
Meghatároz a tisztaság élet,
és meghatározottságodból
nem tudlak, pedig mentenélek.

Hibátlan csillag alatt fekszel
önmagadra éhező testtel.

Vers a versről

Látok egy szoknyát -
nem, nem - inkább:
gondolok egy szoknyára.
Vagy:
a nőre a szoknyában.

A szél fújta redők
a ritmus.

A mosoly az arcon
a rím.

És minden rám vetett tekintet
egy-egy
félreértett metafora.

Credo nélkül

mindig úgy voltam vele
 hogy a Credo-t csak mondom
 gépiesen a misén
 a többiek után
 mégis tudom szavait
 nem kellett soha
 még diákként sem bemagolnom
 egyszerűen tudtam mert
 sokat kellett mondani

ma már nem tudok
 hibátlanul imádkozni
 kikoptam a templomból
 felejték

felejttem pontról-pontra
 a liturgiát
 a pap szavaira adandó
 tanult válaszokat

Credo nélkül hiszek
 vagy csak állítom hogy –

VASAS Tamás

Gyónatlan évszakok

szégyelltem, hogy nem tudok
 korcsolyázni

nem tudom, miért mentem ki
 mégis aznap este

tíz percet kértem tőled

ennyi pont elég volt, hogy lássalak
 beleolvadni a tarka dzsekikbe,
 én pedig átmászok
 a kerítésen

mintha a semmi lépcsőin
 szaladtam volna, az utca
 kihalt volt, a zene is csak
 lassan távolodott

úgy éreztem akkor, a félhold is
 egy rám görbülő gúnyos vigyor

már megint nem sikerült, súgta

de nincs nagy baj

ügyelj, hogy kezdted a mondataid

“nyáron úgyis itt esszük majd
 a vattacukrot, a főtt tengerit,
 éppen úgy, ahogy mindig,
 ahogy megszoktuk”

most rászolgáltam,
 hogy megtagadj

ennyi

ez csak a dolgok
 gyónható rendje

Psycho-féle

ez a ház a kanyargó villamosok
közé épült. nagyon sok gépről
van szó, és a logisztika sem
sokat változott azóta.
csak az évek sora.

ezért inkább elhaladnak itt,
de meg nem állnak mások.
úgyhogy ritka és örülök,
ha mégis akad legalább,
egy, és pláne egy új
vendégem itthon.

ahogy ma este ez az
üzemorvosi beutaló.
csak simán jött. és ő
évente fog majd,
ezt susogja. de
tőle speciel
kiborulok,
ez van.
igen.

már el is felejtettem
magamról, hogy
őrült. ami
vagyok.
aki vagyok...
már kivagyok!

úgyhogy!

ezt az üzemorvosit az asztalra
tettem és órákig szuggeráltam.
majd fölé hajtottam a lámpákat
és vallattam, de addig, hogy
néhol már füstölni kezdett
egy-egy apró pontja
a borítékon...

és megint hajnalodik.
tekeregnek azok
a villamosok.

és megint senki.

BOGA Bálint

Karantén-szerelem.

Súlyos fotelemben ülök e délutánon,
 érzem, elszivárog az idő.
 Lassan belovagol a kékesszürke alkony
 a nyitott ablakon.
 Négyzetének közepén az esthajnal-
 csillag villószik,
 alatta az újhold fordított C-je
 feléje tárja karjait.
 Ó, a kozmoszba repülök.
 Én vagyok a Vénuszt kívánó
 ölelni vágyás!

Olajcsepp.

Olyan vagyok, mint
 Olajcsepp a vízáradatban,
 Áramlok vele,
 De nem olvadok fel.
 Felszínem elhatárol.
 A fény áthatol rajtam,

 Továbbadom, de a
 Víz pizska lepereg.
 Talán az óceánnál
 Elvegyülök én is?
 Inkább lemerülök
 Az iszap alá,
 Egészben és láthatatlanul.

BÁNFAI Zsolt

Tejutakon

A találkozás, mint egy villanykapcsoló.
Mert a nyárfa-végen gyullad a szeptember –

lugasok közt rózsa, rozsdapor lapul.
Kő csak kövön marad, így hiszi az ember.

Rég volt, persze, mikor még árvalány voltál,
száraz csutkák héját fontad a hajadba.

Gyulladt, roppant a rét talpad nyomán –
rőt lovad árnya enyhet legelt rajta.

De mit eddig léptél, persze most sem elég –
fehér tested kőbe öntik, így nézel a Napra.

Forró szögek a folyosón. Villanyt oltasz.
Magányod plakátolod a tejutakba.

Kegyelem

Ha felkeresem a tájat,
elvakít a meszelt ég –
hómezőben taposóaknák.
Jégvirág, kéklő tankok.

A fehér lepedőn valamilyen
pipacsmező nyílik épp –
vánkosomban az álom, benne
boldogra sírt arcok.

A másik világról

Érkezésünk kezdetektől való.
Vagy a madaraktól, fáktól talán –
születésed óta hajnal formált
infravörös terepasztalán.

Apánk egy más színvilágból jön,
havas lepedőként hull a szívre.
Hajszálai között rejtett tél ül –
vágott felhőkből szítál tekintete.

Szólítalak téged, ki hattyúk közt is
oly árva – így gyászolva magát.
Izzik a balkon talpa alatt annak,
ki kedvesévé fogadja a halált.

Jó volna, ha aranyágon csüngene
még féregmentes, szabad alma –
egyedül vagy, míg a világodat
fortyogó gőzcsikód forgatja.

Magzatvíz hömpölyög a parton.
Láthatárra olvad az utolsó sziget.
Új évszak jön. Új vizekben új halál –
ha feltámadsz, találkozom veled.

VADÁSZ János

Álmok

a költőé

napsütötte csöndes délután faluszél
nagyszarvú szürkemarhacsorda hatalmas
ritka szavú ballag hazafelé – *s óvón kikerül*
egy porban ücsörgő álm-játékba merült
isteni gyermeket – *Kormos Istvánt*

a rendezőé

székelyhíd besötétített gyerekszoba
szieszta-idő a fehér falból hangtalan előlép
egy tisztaszemű szelíd vörös-fekete oroszlán
– *s komótosan befalja a lét álm-indulatát*
újrateremtő fiút – *Szabó Ódzsát*

az enyém

kodály-köröndi bérkaszárnya visszhangos gang
körfolyosó *se puszi se pá se nyalom a szád?* kérdi s kacag
dús karjai közé kap szeretón babusgat terülj-asztalka elé
ültet megetet megitat – *s én örökkön örökké ölelem*
angyali nagynéném – *Tetetét*

a géniuszé

szeme fénye törött már bölcs pillantása
áthatol mégis múlt korokon *s eléri jövőnket*
hiába fekszik halódón tudja mindenkét
– *ifjú szívekben élő fényt gyújt gondolata:*
kövesd álmod urát – *Ady Endrét*

LENCSES Károly
Legyen fénye

A lezuhant nap fényében csillagok rejtőznek.
Szétrobban ideleenn egy pillanatra csend.
Az orrodig se látsz aztán fellobban és bepötytyözi
véres vánkosát az égnek hogy legyen fénye az éjnek.
Legyen nyugalma az Álmodónak legyen az Ébredőnek. Árnyék a
keresztnek az éppen megbotlónak és annak is ki arcát ma a
fénybe mártsa korlát után kapva
elvéti a zuhanást és röpül csak röpül a Csend...

FORRAY R. Katalin – KOZMA Tamás
Tanítók és tanítóképzők,
1918–1919

A jelentős terjedelmű kötet dupla címének megfelelően a tanítóképzésnek, egyáltalán az iskolák történetének azt a szakaszát mutatja be, amely országunk újkori történelmének is megrázó, még mindig nem eléggé ismert fejezetében játszódott. Csak a legújabb történelmi munkák tárgyalják alaposabban az elmúlt évszázadnak ezt a szakaszát, amely a későbbi periódus, az ún. szocializmus megértésének is egyik alapját jelenti. Hiszen az ún. Horthy-korszakban a tanácsköztársaság rövid, de viharos szakaszában okkal vagy ok nélkül politikai alapon elbocsátott tanítók egy részének fellebbezése sikerrel járt. Ugyanígy sikeres volt a Rákosi-korszak kezdetén a Tanácsköztársaság kevés túlélő pedagógus hívének fellebbezése is. Mintha ritmikusan ismétlődnének ezek a korszakok.

A könyv – eltérően a történelmi munkák többségétől – ritkán engedi szóhoz jutni a szerzőt. Főleg dokumentumokat mutat be: a korszak különböző helyi lapjait, a hatóságoknak írt mentegetőző, de főleg feljelentéseket tartalmazó leveleket, a forradalmak utáni kihallgatások jegyzőkönyveit. Ez a módszer közel hozza, élővé teszi a vizsgált korszakot.

Az öt fejezet a forradalmak előzményeit és utóéletét taglalja részint a történet tartalmi vonatkozásai nyomán, részint időrendben. Az első négy fejezet a történelmi eseményeket mutatja be, az ötödik pedig egyéni sorsokat, pályáikat elemez. Ám a kötet első fejezetei is életszerűek, hiszen az események és bemutatásuk, a tanítóképzők épületének, tár-

gyainak sorsa is szorosan összefügg a háború utáni helyzettel. A rövid tartamú, de súlyos hatású magyarországi tanácsköztársaság pedig nemcsak ideológiája, és az ehhez társuló rombolások miatt különösen riasztó szakasza 20. századi történetünknek. Előzményei, lefolyása és utóélete a még konszolidálódni sem kezdő Horthy-korszakban ugyancsak borzongató.

A vizsgált korszak előzményeinek keveset tárgyalt drámai eleme a háborút követő megszállás. A szerző az „idegen impérium alá került” országrészek maradt képzők sorsát tárgyalja a harmadik fejezetben: a csehszlovák, a román és a szerb megszállás területeinek tanítóképzőit. A megszálló – egy vesztes háborúban szocializálódott – katonák minden iskolát, kollégiumot kifosztottak, nem egyszer a hallgatókat és a tanárokat is bántalmazták. Budapesten az Országos Izraelita Tanítóképző internátusának megpróbáltatásait külön alfejezet mutatja be.

A Vörös Hadseregbe való toborzás is érintette a tanítóképzőket, mivel a hallgatói státusban lévő fiúk több-kevesebb buzdítás vagy éppen erőszak hatására léptek be a kötelékébe. Donáth Péter azt is kiemeli, hogy a Vörös Hadseregnek nemcsak az adott kormányzat megvédése volt a feladata, hanem a belépésre ösztönzést jelentett a megszállt országrészek felszabadításának reménye is.

A forradalmak korszaka lezárult. „A Tanácsköztársaság által hirdetett, s öszszel-télen abszolválni tervezett világnézeti-politikai

szelekciót, annak antitéziseként keresztény-nemzeti elvárások váltották fel. Közös volt bennük, hogy megtagadták a pedagógusok jogát az autonóm értékválasztásra, s a maguk vélt igazságát kirekesztő módon akarták az egész népoktatásban, s azon belül a tanítóképzésben érvényesíteni.” – zárul a IV. fejezet (209. o.).

A kötet második, nagyobb része (az ötödik fejezet) *A képzős tanárok, tanítók a forradalmak és a forradalmakat követő vizsgálatok idején* címet viseli (211–510. o.). Már az előző fejezetekben találkoztunk a témához illeszkedő személyes vallomások és iratok idézésével, ebben a fejezetben főként dokumentumokkal ismerkedhetünk meg. A szerző érdeme, hogy ezeket a vizsgálati anyagokat felkutatta és bemutatta, olyan dokumentációt, amellyel másutt nem találkozhatunk.

A tanácsköztársaság új tanrendje szerint a tanító- és tanárképzésben megszűnik a hitoktatás, helyette a szociológiai, szociálpolitikai, társadalmi-gazdasági ismeretek tanításáról kell gondoskodni. Első intézkedésként tanfolyamot szerveztek a budapesti tudományegyetemen, ahová nyolcvan fő jelentkezését várták.

A fejezet alcímei tükrözik azokat a magatartásokat, amelyek a rendelkezések és a helyi kormányzatok előírásai alapján kialakultak. Néhány kiragadott példa ennek illusztrálására: *Az alkalmazkodók – és akik csak vonakodva vagy ügysem értették meg’ az idők szavát; Visszafogott rezisztencia s a csendes, látszólag alkalmazkodó alámerülés katolikus kísérletei; A túlélésért látszólag állj élére annak, amit megakadályozni nem tudsz; Az aktív politikai szerepet vállaló elkötelezettek megpróbáltatásai; Esküvel fogadott közalkalmazott hűség az államhoz – de melyikhez?; Egy szociálisan érzékeny, hazafias, autodidakta költő-tanár csetlése-botlása a forradalmakban, s ennek következményei.*

Egy rövid ismertetésben aligha lehetséges alaposabban bemutatni a gazdag gyűjteményt, amellyel a különböző egyéni sorsok,

eltérő életpályák és személyes viták alapján a kötetben megismerkedhetünk. A részletesebben is elemzett tizenöt tanáron kívül több pályáivet rajzol fel a szerző. Megismerünk eltökélt paptanárokat, mozgalmárszervezőket, hivatalnokokat, egyszerű karrieristákat, a versenytársával éppen leszámolni akaró kollegát, párttitkárt vagy purifikátort. Nehéz választani, melyiket mutassuk be a kötet alaposabb értékelése kedvéért. (Annál is inkább, mert ezek a magatartások nem csupán az adott kor termékei, hanem ma is tipikusak. Ami szintén hozzájárul a kötet olvashatóságához.)

A két református tanítóképző – a nagykőrösi és a pápai – esete azt példázza, hogy az intézmény vezetőinek mindig marad valamennyi manőverezési lehetősége, ha még oly csekély is. Míg az előbbi a megszűnés széléig lavírozta intézményét, az utóbbi többé-kevésbé stabilan megtartotta. Két evangélikus tanítóképző – Felsőölvő (ma Ausztriában Oberschützen) és Sopron – tanárait viszont csupán felmentette az

egyházkerület, bár ügyességi feljelentés is történt némelyikük ellen.

Az egyik legdrámaibb – vagy legnyomorúságosabb – történetet a sárospataki esettanulmányban olvashatjuk. Ennek főhőse „talán az egyetlen kommunista” (285. o.) rendszeresen színvonalas tanulmányokat közölt helyi és országos pedagógiai lapokban. (Ezeknek jelentős részét olvashatjuk a kötetben.) Később miniszteri megbízottként tevékenykedett Veszprém megyében. Fő ellenfele az igazgatója, akit sok írásban élesen bírált. Az igazgató ezért a várost megszálló cseh csapatok parancsnokságánál följelentette távollétében a kollégáját, amiért aztán az újra megjelent tanácsköztársaságiak börtönbe küldték az igazgatót. Az igazgató augusztusi szabadulása után készséggel fellépett az egykor forradalmár kollégái ellen.

Nála problematikusabb a Magyarországra költözött ungvári szocdem párttitkár. Fontos minisztériumi megbízásokat kapva elsősorban Veszprém megyében vett részt előadóként a pedagógusok „szociális átképző tanfolyamán”. A karakterek és sorsok bemutatása a kötetben nem ér itt véget, ám azt tanácsoljuk, hogy az érdeklődő olvasó vegye kezébe az eredeti írást.

A kötet összegező fejezete (511–519. o.) kiemel néhány, a szerző által fontosnak ítélt megfigyelést. Az egyik ezek közül a nők és férfiak aránya, amiben az a feltűnő, hogy a férfi képzőkben a tanárok kétharmada, a női képzőkben csak egyharmaduk rendelkezett megfelelő végzettséggel. A társadalmi-politikai konszolidáció első lépéseként folytatott fegyelmi döntések az egyházi intézmények esetében enyhébbek voltak, mint az állami intézményekben. Ebben szerepe lehetett az elfoglalt területekről menekült tanítók, tanárok elhelyezésének szükségessége is.

Donáth Péter könyve nagyon tetszett. Nemcsak mert szakmánk szerint magunk is tanárok vagyunk, hanem mert az emberi sorsokban szinte mindnyájan magunkra

ismerhetünk. Mindegy, ki melyik oldalon áll (a szerző talán közelebb érzi magához a baloldalt, magunk talán megértőbbek vagyunk a másikkal szemben is), mert a tanulás általánosabb. Megpróbáltatások között is embernek maradni – kihívás, amelyre mindkét oldalon találunk követendő példát. Ezért ajánljuk Donáth Péter szép könyvét tanárnak és nem tanárnak egyaránt.

(Donáth Péter: Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószelemben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején. Trezor Kiadó, Budapest, 2020. 562 o. ISBN 978-963-8144-53-9)

CSEH Gizella
Női szerepkörök
a 19–20. század
fordulóján

Ikon – nagyjából ez a fogalom vonatkozik – némi tematika-, kor-, nem- és foglalkozásváltással – gróf Hugonnai Vilma „doktorasszonyra” (vö.: Kertész Erzsébet: *Vilma doktorasszony*. Budapest, 2017), akit a maga módján szintén csak így módon jellemezhetünk: a magyarországi női művelődés és művelődéstörténet ikonja, az első honi diplomás nő prototípus-toposzok hőse és birtokosa, *idol*, de – amint látni fogjuk – mégiscsak „megmozdítható”. Kibontható, sőt, kortársá tehető. Nehezen, töredezetten, ez igaz; élénken látszanak a generációs, a mentalitásbeli, felfogásbeli és neveltetési/-beli különbségek, de egy adott ponton túl mindez nem érthetetlen. A bemutatandó könyv és az elkövetkező sorok például erről szólnak. A különbségekről és a közeledésről. Amelyet mi, nők, a múltból és a jelenből hajthatunk igazából végre.

S még sok minden másról. Például az egészségről. Az egészségtudatosságról. A női lét és a test viszonyáról, viszonylagosságáról, értékéről és értéktelenségéről; mindezt vizsgálva a 19–20. század fordulóján. Pro és kontra. És az átalakulásról, illetve visszatekintésről; „pillantás a hídról”; honnan is indultunk, hová is tartunk. Avagy ’a múlt segít(het) perspektívát adni a jelennek’; és így módon a jövő már a mi kezünkben van.

De miről is szól, illetve miről is szól még és igazán ez a könyv, az előző sorokban írottakon túl...? Arról, vajon mit is jelentett nőnek lenni a 19–20. század fordulóján, a

„békebeli” Magyarországon (amelyről az oldalak során kiderül, hogy nem is volt annyira békebeli), az egyes társadalmi osztályokban, kiemelten: a középosztályban és az ehhez viszonyított alsóbb társadalmi osztályokban, mint vertikális tengely, illetve az egyes női életszakaszokban és -korokban, a születéstől az időskorig, amely mint másik ív megrajzolja a könyv horizontális, azaz kronologikus tengelyét egyben. Ez a különös kettősség kiadja a nagyon sajátos és részletekben tobzódó keresztmetszetet; mik voltak jellemzőek a női entitásra és identitásra, illetve magára a komplex női létre a századforduló Magyarországon, nyilvánosan vállalható és nem vállalható társadalmi pozíciókban és szerepvariációkban. Mindezt ma már nem ismertük/ismerjük eléggé. Pedig előnyükre válik, mert láthatjuk, honnan és hová jutottunk, avagy: a múlt ’segít (segíthet!) perspektívát adni a jelennek’.

Aki ezt így ebben a formában és első lépésben végiggondolta, majd végre is hajtotta, az a Szécsi Noémi – Géra Eleonóra írópáros, akik eddig kétszer megnyitották ezt a Pandora-szelencét (*A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Budapest, 2015; *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Budapest, 2017). Ezt a sort folytatja a jelenleg vizsgálandó harmadik kötet, immár az önállóan publikáló Szécsi Noémi tollából.

Szécsi Noémi latin, angol és finn nyelv szakos tanulmányok, s némi szépirodalmi kitérő után talált rá saját „valódi” témái egyi-

kére, a női társadalmi szerep különböző attitűdjeire és megnyilvánulási lehetőségeire a 19. század és a 20. század magyar nagyvárosi társadalmában. (Ahogy ő maga nyilatkozta, egy finnországi részképzés során találkozott magával a jelenséggel és fogalommal, akkor még „women’s studies” elnevezés alatt.) Az előzményt adó két kötet társszerzősége után a tematika és a társadalmi kor az előző kötetekhez képest nagyjából ugyanaz maradt (a felső középosztály nőtagjainak világa a századfordulón), és ehhez képest „minden”, amely kapcsolatban állhatott ezzel. E kötetben kiemelten a női test- és az egészségtudat problémaköre került sorra, ennek útját követte, illetve ezek hiányosságait vette észre; dolgozta fel kellő alapossággal, majd fogalmazta meg, illetve újra, és adta közre. Ahogy a kötet előszavában ő maga fogalmaz: „A múlt századfordulón megindult változások alapozták meg azt a nőképet, amely aztán a 20. század során kialakult és napjainkra uralkodó lett: a tanuló, dolgozó, a családon kívül is mozgástérrel rendelkező nőt, akit már egyre kevésbé csupán csak a külseje és termékenységére határoz meg a társadalom szemében” – olvashatjuk a *Lányok és asszonyok* aranykönyve című kötet előszavában (17. o.).

Ehhez a célhoz keresett tehát tematikát, illetve szemléletmódot, majd alkotott ennek keretében szokatlanul összetett, interdiszciplináris technikát. Mindehhez műfajilag művelődéstörténeti háttérű, ugyancsak meg-hökkentően vegyes struktúrájú felépítési-megvalósítási, illetve megírási-megszólalási formát választott. Ez a szokatlan, sokoldalú tematikai és formai gazdagságot mint eredőt felvállaló írásmű különös módon egyensúlyoz a társadalom-, művelődés- és nőtörténeti igényű és indíttatású tudományos keret és narratíva, az ismeretterjesztés mint társadalmi küldetés és a szépirodalmi szerep mint funkció között.

Ráadásul mindezt a korabeli orvos- és természettudományos tézisek, ismeretek és szövegek pontos, megismertetési célzatú (re)prezentációjaként teszi. A könyv ezt a

folyamatot – úgy tűnik – némiképp tudatosan viszi végbe, méghozzá a jól megválasztott, illetve valós, korabeli ego- és kordokumentumnak tekinthető elsődleges, illetve másodlagos források, például újsághírek, levél- és naplórészletek, emlékiratok, visszaemlékezések, orvosi és ismeretterjesztő források, valamint irodalmi művek segítségével. Mindezek a szövegtextúrába véletlenszerűen „odadobott” mintának tűnnek, holott valójában nagyon is tudatos, narratívahű célirányos beleszövésű és -illesztésű ornamentumok, amelyek összhatása eredményeként válik valóban plasztikussá – illetve így módon működővé – a keret. Így lesznek „élővé” a szignifikáns részletek, visszahatásként pedig egészen máig értelmezhetővé válik maga a múlt adott narratívája, amely komplexitásában és plaszticitásában megragadó. Mindehhez gördülékeny, közérthető nyelvezet, olvasmányos stílus, gazdag illusztrációs anyag társul, a témához kapcsolódó, bőséges és hiteles szakirodalmakat hivatkozó lábjegyzetekkel.

Szécsi Noémi az első magyar orvosnőt, Hugonnai Vilmát és orvosi naplói feldolgozását állítja keretként – és főként „vezérelként” – könyvének középpontjába. A narratíva a doktornő rövid élettörténete ismertetésével indul, és második házasságából született lánya, Wartha Vilma 1908-ban bekövetkezett halálhírével zárul. Így módon lesz keretessé a történet és maga a művelődéstörténeti munka. A választás több szempontból is indokolt; a doktornő szokványosnak semmiképp sem tekinthető életútja egyrészt reprezentálja a nők társadalmi szerepét illetve változásokat, másrészt alátámasztja a szerző azon másodlagos, de kevésbé fontosnak egyáltalán nem nevezhető célját, azaz hogy a nők hétköznapjainak bemutatása mellett felhívja a figyelmet azokra a kiemelkedő nőkre, akik formálták a nyelvi és kulturális közeg keretében a múltat és a kultúrát.

A doktorasszony rendelési naplói és feljegyzései (és egyéb munkái: vázlatok, előadások, orvosi szaklapokban megjelent cikkek, egészséggel kapcsolatos tankönyvek)

alapján rekonstruálható, hogy milyen testi-lelki problémákkal fordultak ez idő tájt a nők orvoshoz, konkrétan magához a doktornőhöz; továbbá fontos ismeretként jelzik, miként viszonyult a társadalom a női létehez, magához a női testhez.

A *Lányok és asszonyok aranykönyve* a századfordulón élő nők életszakaszai mentén épül fel, kronologikus rendet tartva a fiatal leánykortól az időskorig. A kötet elsősorban a női test és lélek sajátos egészségügyi problémáit veszi sorba, és ezek társadalmi (felső-középosztálybeli) kezelését veszi górcső alá; azt vizsgálja, hogyan viszonyul egy-egy női problémához a társadalom, annak reprezentatív, döntésképes és döntéshozó szereplői, illetve az általuk értelmezett, illetve vezetett társadalom mint formáció. Mindehhez Justh Zsigmondot, Bródy Sándort és kortársaikat idézi. Megjelennek a kötetben további véleményvezérek, például az erősebb nem orvos képviselőinek vélekedései, akik mind férfiszempontból értekeznek a nőket, ugyanakkor a velük szemben meglévő vagy támasztott elvárásokat, kritikákat, dicséreteket is megfogalmazzzák.

A könyv művelődéstörténeti oldalról szemlélve öt fő fejezetből áll. Ezek a nem sorszámozott fejezetek (1.) *A lányok teste*, (2.) *A test mint házassági tőke*, (3.) *Anyák teste*, (4.) *Test és lélek*, (5.) *Asszonyok teste* címet viselik, illetve további alfejezetekre osztódnak. Ezek közül csupán a negyedik, a *Test és lélek* című egység lóg ki ebből a tematikai sorból, amely bemutatja a Freud és a pszichoanalízis előtti kor szemléletében a pszichés és mentális problémák kezelésének a korra jellemző egyedi, igazából fizikai (!) gyakorlatát. Körüljárja korabeli kezelésük általánosabb tematikáját, bemutatva többek között az ez idő tájt rendkívül népszerű fürdőhelyek, valamint a szanatóriumok és elmeegógyintézetek („tébolydák”) világát.

A könyv talán legbizarrabb tanulságát az az egyértelmű felismerés adja, hogy azon korszakban a nőket – eltekintve néhány

Hugonnai Vilmához hasonló kivételes, mentálisan nagyon erős, tudatos egyéniségtől és habitustól – alapvetően a testük alapján értékelte a társadalom, és bizony kettős mérce jellemezte a felsőbb, valamint az alsóbb osztályokból származó nők megítélését; „a közép- és felsőosztálybeli lányokat még a széltől is védték, míg ez utóbbiak akár teljes kiszolgáltatottságban is élhettek”. A szerző egy-egy ilyen gondolatsor kapcsán finoman hangot ad nemtetszésének a nőket ért méltatlanságokat illetően, de kellő távolságot tart; okfejtései ily módon nem válnak élessé, vagy célzatossá. A *Lányok és asszonyok aranykönyve* elsősorban tehát nem forradalmi szemléletmódja vagy revelatív megállapításai révén lesz értékes munkává, hanem sokkal inkább azért, mert a testre fókuszálva átfogó képet sikerült adnia a századforduló nőtársadalmának legáltalánosabb problémáiról.

(Szécsi Noémi: *Lányok és asszonyok aranykönyve. Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19–20. század fordulóján. Park Könyvkiadó, Budapest, 2019. 380 o. ISBN 978-963-355-477-7*)

SZÉMAN Emese Rózsa Adorjánné Weress Margit levelei Reményik Sándorhoz

Kegyelmi pillanatban éreztem magam, amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) kéziratárában az Áprily-, majd a Reményik-hagyatékban Adorjánné Weress Margit leveleire bukkantam.¹ Ezen az sem változtatott, hogy kiderült: 2011-ben már megjelent cikksorozat a kolozsvári *Szabadság* napilapban róla, illetve tőle, Berényi Károly (a hagyaték kezelője) válogatásában,² valamint egy tanulmány a *Művelődés* folyóiratban.³ Mert Adorjánné Weress Margit nemcsak „egyszerű” tanár volt Nagyenyeden, Kolozsváron, később Székelyudvarhelyen, hanem a két világháború közötti időszak két nagy költőjének, Áprily Lajosnak (akinek tanártársa volt Enyeden) és Reményik Sándornak jó barátja, s verseik elhivatott és elismert tolmácsolója.⁴ Áprily és Reményik irodalmi és magánéletéről, levelezéséről több kötet napvilágot látott az utóbbi időben, de ha meg is említik benne Weress Margitot, ezt csak érintőlegesen, névmutatóban vagy jegyzetben teszik. Weress Margit levelei és visszaemlékezései (amelyet Áprilyék biztatására, 1955-ben kezdett el írni⁵) számos kultúrtörténeti adatot tartalmaznak, rajtuk keresztül kirajzolódik a kisebbségi élet, s diszkrét bepillantást nyerhetünk egy nagyon mély barátságba.

Bár levelezésük meglehetősen kiterjedt lehetett, Reményik leveleit sajnos nem ismerjük. Weress Margit 1926. okt. 14-i levelében megígéri, hogy ha előbb halna meg, mint a férfi, leveleit visszajuttatják hozzá,

ha később, ő maga fogja elégetni őket, egyúttal ígéri, hogy „soha azokat olvasni nem fogja senki” (megveti „azt a nőt” és Hatvanit is, amiért Kossuth időskori leveleit nyilvánosságra hozták). A levelek valóban elégték, de nem Weress Margit akaratából, hanem a háború következtében.⁶ A PIM irattárának Reményik-hagyatékában 65 Weress Margit-levelet találunk, egyet őriz még az EMKE-beli Reményik-hagyaték. Az első levelet a tanárnő 1920-ban küldte, levelezésük a költő halálával (1941) ért véget.

Bár Reményik levelei nincsenek meg, a Weress Margitéiból követni lehet, hogy mikor és mennyit írt. Segítség e téren, hogy 1933 őszén maga Weress összegzi Reményiknek hozzá küldött leveleit, eszerint: 1920 – 2 db, 1921 – 8 db, 1922 – 12 db, 1923 – 10 db (egyét elégetett belőle – Reményik többször kérte levelezőpartnereit, hogy egy-egy levelét elolvasás után semmisítsék meg), 1924 – 3 db, 1925 – egy sem, 1926 – 5 db, 1927 – egy sem, 1928 – 6 db, 1929 – 10 db, 1930 – 3 db, 1931 – 2 db, 1932 – 4 db, 1933 – 4 db (októberig). Összesen 67 db, ami nem elhanyagolandó szám. A tanárnő azt is megállapítja „létárában”, hogy ő a fia születése körül (1925. augusztus 16.), és válásakor (1927) írt legkevesebbet, a költő pedig édesanyja halálakor (1930) – nem számítva az 1925-ös és 1927-es évet.⁷

Weress Margit Reményikhez írott leveleit olvasva azonnal föltűnik, hogy mennyi ragaszkodás, szeretet árad belőlük. Az

erdélyi magyartanár rajongása ez a fiatal, tehetséges kor- és sorstárs költő iránt, a húszas évei második felében járó nő egyre erősödő szeretete (szerelme) a néhány évvel idősebb, visszahúzódó és csendes férfi iránt. A visszaemlékezések tanúsága szerint Áprily Lajos felesége, Schéfer Ida ismertette meg a fiatal tanárnőt Reményik Sándor verseivel, és magával a költővel való ismeretségét is „Iduskának” köszönheti. Nem sokkal később bevallja barátjának, hogy mennyire szerelmes Reményikbe (ezt később is, többször leírja), Ida még elnézést is kér, hogy ő hozta ebbe a voltaképpen kellemetlen helyzetbe, hiszen, mint Ida fogalmazott, köztudott, hogy Reményik sosem nősül meg. Mindemellett őszinte barátságuk egy életen át tartott – Reményik, amint azt a *Rokon álmok álmódója* című kötet előszavában olvashatjuk,⁸ testvéreként tekintett és nagyon ragaszkodott minden hozzá közel kerülőhöz –, és minden pletyka⁹ vagy Weress Margit férjhezmenetele ellenére is egyre mélyült, levelezésük sosem szakadt meg, bár Reményik életének vége felé ritkult. Ugyanez elmondható a Reményik–Áprily levelezés kapcsán is; a költőnek szembetegsége, általánosan rossz egészségi állapota, az ebből, valamint legközelebbi barátainak, társainak eltávolodása-elvesztése (testvére, legjobb barátja, lelki társa repatriált; meghaltak szülei majd barátai közül is sokan) miatti fájdalomtól fakadó rossz közérzete miatt egyre inkább nehezebbé esett az írás.

Nem tartom kizártnak, hogy a magányos költőt megdöbbentették a fiatal tanárnő első levelének sorai. Azokból ugyanis annyi őszinte csodálat árad, emellett olyan titkokat is bevall, mint például, hogy ír (még édesanyjának sem beszélt róla, pedig, a levelek tanúsága szerint, szoros volt a kapcsolatuk), hogy írójuk maga is visszariad, s bár Reményik válaszolt neki, mentegetőzik, úgy érzi, a költő talán megnehezíthetett rá, amiért „minden a *propos*, minden *magyarázat nélkül*” írt neki; „*Talán Maga nem érti, hogy én hogy tárhatom ennyire fel magam egy idegen ember előtt*

és Magának ez visszatetsző.”¹⁰ Ez a motívum később is visszatér leveleiben: „*Most megint eszembe jutott az, amit Maga egyszer a hallgatásról írt. Szégyelem (sic!) magam, hogy ennyit beszéltem, hogy magamról beszéltem. S szégyelem azért is, hogy ennyire megmutattam magam.*”¹¹

1921-ben a levelekből kitűnik, hogy Weress Margit sok unszólásra egyik versét (*Elhagyott menyasszony dala*) elküldte Reményiknek.¹² A költő többször is biztatta Weress Margitot versei kiadására, sőt a nő szüleinek és a jóbarát Jékely-családnak is csak Reményik javaslatára mutatta meg a verseit. Publikálásra mindössze két ízben került sor – általában az volt a két költőbarát véleménye, hogy túlságosan mélyek a versek ahhoz, hogy a nagyközönség is olvashassa őket. Viszont ez az 1921-es vers „*ellen-vers-re*” (írja Áprilynak egy levélben)¹³ ösztökelte Reményiket: az *Azt mondják* című költeményről¹⁴ van szó. Tudtommal még egy verset írt Weress Margithoz, de kötetben csak ennél jelenik meg dedikáció.

Ez a vers különben a legtöbb levelének összefoglalója lehet: Weress Margit soraiból legalábbis az tűnik ki, hogy ő (és nem csak ő) folyton lelket és önbizalmat próbáltak önteni Reményikbe, aki ezt nehezen tudta elfogadni. Pedig Weress nem fukarkodott a feddő szavakkal. Nem sokkal, talán néhány héttel az előző levélváltás után olvasta Áprilynál Reményik *Sirató*¹⁵ és *A döblingi tébolyda árnyai*¹⁶ című verseit – előbbi nagyon tetszett neki, utóbbi a szó legszorosabb értelmében megdöbbentette. Ezt írja: „*És... amint olvastam az a költeményt, azt gondoltam, milyen kár, hogy Maga nem a tanítványom, akkor most jóindulatúlag figyelmeztethetném, hogy még a kétségbeesésnek is van határa. Jaj, ugye nem haragszik, amiért ezt írtam? Én mindig úgy félek, hogy megbántom a Maga végtelen finom lelkét s olyankor aztán elveszem egyik levelét, amelyikben azt írja, hogy ne okozzak magamnak felesleges lelki izgalmat nem létező dolgok miatt; és akkor igyekszem megnyugtanni magam.*”¹⁷

A költő leveleit – mint fent jeleztem – nem ismerjük, Weress Margit leveleiből és visszaemlékezéseiből, valamint Reményiknek az Áprilyhoz címzett leveleiből azonban következtetni tudunk arra, hogy ő is szeretettel gondolt a fiatal tanárnőre. És ez a 'szeretettel' volt talán a legtöbb, amit Reményik adhatott. Arról, hogy mi zajlott le Reményik Sándor lelkében a húszas-harmincas években, hogy talán nemcsak azon múltott, hogy Weress Margit szerelme nem lelt viszonzásra, hogy Reményik elhatározta, sosem nősül meg, valószínűleg a mindkettejüket jól ismerő, baráti kapcsolatban levő Iduska vagy Áprily is keveset tudott. Reményik ugyanis nemigen beszélt Szócsné Szilágyi Piroskához fűződő érzéseiről, s még kevésbé az Imre Ilonka irántiakról. Hozzájuk írott versei és levéltörredékei is 1990-ig vártak kiadásukra,¹⁸ és az Áprilyval folytatott levelezésben is csak ritkán jelenik meg a nevük, leginkább, mint ahogy közös jó ismerősöket emlegetni szokás; csupán haláluk után találunk olyan részleteket, amelyek Reményik érzéseit felfedik. Ugyanakkor szintén a levelekből tudjuk, hogy személyes találkozáskor többet is elárult a költő barátjának a két nő iránti érzéseiről (amelyek közül szerelemnek, annak bármilyen formájában, akkor is csak az Ilonka iránt érzett vonzalmat lehet tekinteni). „*Szerelmi életről*» Reményik Sándorral kapcsolatban nem lehet beszélni, mert ez – a szó mindennapi értelmében – nem volt. – *Végtelen intelligencián, lelki finomságon, hatalmas felelősségérzeten átszűrte, átszublímált gazdag érzésvilág volt, amely ilyen formában egyéni hang. Valóban »kevesebb is, több is a szerelemnél», de semmi esetre sem társhiány.*”¹⁹ – írja a Piroska- és Ilonka-verseket és leveleik egy részét kötetbe rendező Sövényházyné Sándor Judit. Így tehát az a tény, hogy élete végéig fenntartotta a levelezést Weress Margittal – mialatt a nő a kislánysos rajongástól az aggódó-féltő szeretetig végigjárta az érzelmek szinte teljes skáláját – azt igazolja, hogy barátságuk kölcsönös volt.

Hogy Reményik költészete mennyire ismert, ő maga viszont mennyire ismeretlen volt életében, jól példázza egy 1925-ös levélrészlet, amelyet Weress Margit neki írt:

Az iskolában, a III. oszt.-ban tanítottam az „Igét”. És ezzel kapcsolatban érdeklődtem a gyermekek között, hogy ki mit tud a szerzőről. A nevét mindenik ismerte, többen említettek verseket is (az Ellenzékben megjelentekből), egyik a „Csak így” címet is tudta. Meg voltam elégedve, mert hihetetlenül tájékozatlanok ezek a kislányok, nemcsak a mai, de a régebbi irodalom terén is; (hát még a magyar történelemből). Midőn azt kérdeztem: „hol lakik ez a költő?”... egyhangulag (sic!) kiáltották: „rég meghalt”. Fekvilágosító szavaimat ámulattal hallgatták, őszinte meggyőződéssel kijelentve: „igazán azt hittük, hogy meghalt R. S., hiszen milyen híres költő!” Aztán midőn életvéneinek számát is megtudták, még érdekesebbnek találták hogy: „olyan fiatal?”²⁰

Ez az ismeretlenség az 1930-as évekre természetesen már megváltozott. Áprily Lajos egyik levelében így ír barátjának: „*Zsoli [Jékely Zoltán] magyar órán Rólad kellett, hogy beszéljen. Benne vagyunk egyik érettségi tételben. Öregek vagyunk.*”²¹

Jegyzetek

1 [Adorjáné Weress] Margit – [Reményik] Sándornak – Nagyenyed, 1922. jan. 26. – Szudvh. 1941. jan. 24. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Kézirattár V. 4557/21/1–56. 56 db.: 148 f. + 51 bor. + 9 mell.

2 Adorjáné Weress Margit: Magyar szó Erdélyben. Visszaemlékezések Áprily Lajosra (Részletek Berényi Károly válogatásában, előszavával). = Szabadság, Kolozsvár, 2011. július 25. – szeptember 5. számok, (internetes elérés: <http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/search%2CPSearchAllScreen.vm> Letöltés ideje: 2020. június 22.)

3 Kolombán Szende – Socaci Anita: Ki volt Weress Margit? = Művelődés (Kolozsvár), LXVII. évf. 5. szám, 2014. május, 25–28. o. (internetes elérés: <https://muvelodes.net/enciklopedia/ki-volt-weress-margit> Letöltés ideje: 2020. június 22.)

4 Adorjáné Weress Margit életéről részletesen írtam: Széman Emese Rózsa: Két világháború közötti erdélyi

magyar szavalóművészet (Néhány fontosabb sajtóorgánumban tükrében). Doktori értekezés. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politika-, Közigazgatás- és Társadalomtudományi Kar, Kolozsvár, 2016. 91–104. o.

5 Megjelent kétkötetes szerkesztett változata: Adorjáné Weress Margit: Magyar szó Erdélyben I–II. Szerkesztette: Lektor Katalin. Kritikon – Polis, Kolozsvár, 2018–2019.

6 PIM Kt. V. 4557/21/33. A levelek megsemmisüléséről: Berényi Károly e-mail üzenete Széman E. Rózsának, 2014. március 25.

7 A. Weress M. – Reményik S., Szudvh., 1933. okt. 22. PIM Kt. V. 4557/21/43.

8 Rokon álmok álmodója. Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése. S. a. r. Lektor Katalin. Polis – PIM, Kolozsvár – Budapest, 2014. 5–27. o.

9 W. M. egy ismerőse, volt szomszédja szeret mindenféle dolgokat kombinálni kis részletekből, többek közt az ő és Reményik barátságáról is, ezért Weress Margit azt mondta neki, hogy már rég nem leveleznek; most ez a nő bemegy Kolozsvárra, valószínűleg a Pásztortűz szerkesztőségébe is, ezt szerette volna addig megírni Reményiknek. Lásd: A. Weress M. – Reményik S., Ne., 1923. máj. 8. PIM Kt. V. 4557/21/21.

10 A. Weress M. – Reményik S., Kv., 1920. dec. 3. PIM Kt. V. 4557/21/2.

11 A. Weress M. – Reményik S., Ne., 1921. nov. 9. PIM Kt. V. 4557/21/9. Kiemelés az eredetiben.

12 A. Weress M. – Reményik S., Ne, 1921. okt. 26. PIM Kt. V. 4557/21/8.

13 Rokon álmok álmodója, i. m. 62. o. Reményik S. Áprily L.-nak, Kv., 1921. nov. 4. (90. o.)

14 Reményik Sándor összes versei. Arcanum, Budapest, 1998. (internetes elérés: <https://mek.oszk.hu/01000/01052/html/vers0401.htm#25> letöltés ideje: 2020. június 22.)

15 Reményik Sándor összes verse. II. kötet. Polis – Kálvin – Luther, Kolozsvár – Budapest, 2005. 84. o.

16 Uo. 87–88. o.

17 A. Weress M. – Reményik S., Ne, 1921. dec. 10. PIM Kt. V. 4557/21/10.

18 Reményik Sándor: Erdélyi március. Válogatott versek. Álmodsz-e róla? Kiadatlan versek és levélszemelvények. Összeállította és gondozta: Imre László – Imre Mária – Sövényházné Sándor Judit. Orpheus Könyvek, Budapest, 1990.

19 Uo. 419–420. o.

20 A. Weress M. – Reményik S., Torda, 1925. dec. 31. PIM Kt. V. 4557/21/30. Kiemelés az eredetiben.

21 Rokon álmok álmodója, i. m. 212. o. Áprily L. Reményik S.-nak, Bp., 1931. április 16. (233–234. o.)

NÉMETH József

Nemzeti történelem – technikai kultúra

Tudománytörténeti fordulópontok
a 18. század végéig

Milyen volt a technikai kultúra és a természettudományos műveltség Magyarországon a honfoglalás utáni századokban? Hazát teremteni – nem annyit jelent, hogy meghódítani a Kárpát medence egy darabját. A honteremtés kultúrát, műveltséget, új életformát jelentett. A kiépülő egyházzervezetek – püspökségek – a királyi hatalom megerősödésével párhuzamosan a művelődés, a kultúra, s ezen belül a technikai kultúra centrumai is lettek. A 11. században már megtalálhatók a szolgálat nemétől elkülönített falvak: vasas: tributarius ferri, kovács: fader, ötvös: aurifader, fazekas: figullus, ács: carpentarius stb. A korabeli latin oklevelekben több technikai eszköz magyarul is olvasható, pl. emelő, fahíd, felülcsapó malom, zsilip stb.

A 12. században Magyarországon három vaskohászati központ található: Nyugat-Magyarország: Kőszegfalva, Vasvár, Észak-Magyarország: Rudabánya, Dél-Magyarország: Pécsvárad. Az előállított vasból mezőgazdasági eszközöket (sarló, kasza, eke), valamint a lószerszám részeit (zablát) készítették. Mindezek mellett fegyvereket (kard, nyilhegyek). A vasat külföldre is szállították. A danski piacon legkeresettebb volt a spanyol, a svéd és a magyar vas ebben az időben. (12 hordó magyar vasért 25 tonna heringet adtak.)

A szövés-fonás több tárgyi emléke került elő a Tiszalök környéki ásatásokon. Az oklevelek tanúsága szerint ismerték a lábbal hajtott szövőszéket. III. Béla korá-

ban európai hírvő ötvösműhelyek működtek Magyarországon területén. Nagy Lajos király kézműipart fejlesztő tevékenységének hatására növekedett a céhek száma, de Zsigmond király már figyelmeztette a különböző szakmákat üzöket: „senkinek sem szabad más mesterségébe vágni”.

A 15. században a hadiipar új ága az ágyúöntés kezdte virágkorát élni. Az ágyúöntők (poxidáriusok) hazai és nemzetközi elismertségre tettek szert. Az 1450-es években az orosz cár több levelet írt Mátyás királynak, majd követte útján is tudatta: „Mutatná meg hozzánk való barátságát, küldene nekünk ágyúöntő mestereket”. Arany- és ezüstműveseket, valamint építőmestereket is kértek az orosz cárok Magyarországról. Ebben az időben a növekvő igények miatt az ércbányák termelése fokozódik. Itt kell megemlítenünk Thurzó János nevét (1437–1508), akinek jelentős szerepe volt a magyarországi ércbányák termelésének növelésében. Mátyás király hatalmazta fel pl. 1475. április 24-én hét Garam-menti bányaváros vízemelő gépekkel történő ellátására, s arra kérte a király, hogy más bányavárosokban is állítson fel vízemelő gépeket. Thurzó eljárást dolgozott ki a réznek a réztartalmú ólomércből történő kiválasztására. De a kutatási eredmények megvalósítására ebben az időben is pénz kellett, amelyből akkor is nagy hiányt szenvedett az ország. Thurzó szakértelmével felkeltette a Fuggerek figyelmét, s finanszí-

rozták kísérleteit, de ennek nagy ára volt, mert megszerezték az érlelőhelyek feltárásának jogát.

A mezőgazdasági termékek – gabona – feldolgozását vízre épített hajómalmokkal végezték. A Delft és Köln környékén már a 13. században ismert szélmalomok a 14–15. században Magyarországon is meghonosodtak.

A technikai kultúra elterjesztéséhez, műveléséhez megfelelő szakirodalomra, valamint képző intézményekre volt szükség abban az időben is. Szóljunk ezekről röviden. Az első Magyarországon megjelent könyv, amely már természettudományos – jelen esetben matematikai – problémákat is feldolgozott, Gellért püspök 11. század végén megjelentetett *Deliberatio* c. munkája. A Szt. Benedek rend tagjai által a 12. században írt kódex – Pray kódex (18. században Pray György találta meg s ma Esztergomban őrzik) – naptárszámításokkal is foglalkozott. II. András udvarában a 13. század elején több csillagász élt. Európában ebben az időben sorra alakultak azok a nagy vonzókörzettel bíró oktatási intézmények, amelyekben a tanulni vágyó fiatalok a tudomány egyetemességét felső fokon elsajátíthatták. Bologna, Párizs, Padova, Cambridge jelzik a mérföldkövet. A Rajnától keletre évszázadokon át nem volt más választása a tanulni vágyóknak, mint útra kelni ezekre az egyetemekre. III. Béla főleg Párizsba küldte tanulni későbbi udvari alkalmazottjait. A legrégebb fennmaradt magyar gesta szerzője P. mester (P. dictus magister) – akit a magyar történeti irodalom Anonymusként ismer – szintén Párizsban tanult.

A 14. század második felére virágkorát élő magyar királyságnak a korábinál jóval nagyobb számban volt szüksége európai színvonalon művelt férfiakra az egyházi és világi hivatalokban. Vilmos pécsi püspök és királyi kancellár meggyőzte Nagy Lajost egy magyarországi egyetem alapításának szükségességéről. V. Orbán pápa 1367. szeptember 1-jén adta ki egyetemalapító

oklevelét (amelynek sajnos csak a másolata maradt meg). Az egyetem – a töredékes források tanúsága szerint – az alapító király haláláig működött. Zsigmond uralkodása alatt létesült először egyetem az ország fővárosában, a gyors fejlődésnek indult Budán. 1395 októberében adta ki IX. Bonifác pápa az obudai egyetem alapítólevelét. Itt tanított csillagászatot Bisznarói György. Harmadik középkori egyetemalapítási kísérletünk Mátyás király kancellárjának Vitéz János esztergomi érseknek nevéhez fűződik, aki Janus Pannonius pécsi püspökkel együtt Pozsonyban 1467. július 20-án megnyitotta az *Academia Istropolitana*-t (közismert nevén a pozsonyi egyetemet). Nemzetközileg elismert tanárokat nyert meg az oktatáshoz. Köztük a Mátyás udvarában sokat tartózkodó Johannes Müllert, ismertebb nevén Regiomontanust, a csillagászat európai híru professzorát. Hasonlóan neves csillagász volt Martinus Ilkusz. Ő Krakóból került Itáliába, onnan Magyarországra. Regiomontanus budai tartózkodása alatt írta 1474-ben *Ephemerides* c. munkáját, amely a középkor hajósainak volt nélkülözhetetlen szakkönyve.

Hosszú ideig úgy tudták, hogy a híres 1577-es *Debreceni Aritmetika* az első számtankönyvünk. Az 1890-es években Hellebrandt Árpád Hamburg város könyvtárában megtalálta Magyarországi György 1499-es matematika könyvét. A *Magyar Könyvszemle* 1893-as számában közölte róla ismertetőt Szily Kálmán műegytemi professzor (aki a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapítója volt). Magyarországi György műve egykoron Hollandiában jelent meg. Utrechtben volt pap s a város számológymestere (könyvében ismerteti többek közt a korabeli magyar pénzeket).

A magyarországi felsőoktatás újjászervezésére – hiszen a korábban ismertetett egyetemek rövid életűek voltak – a reformáció után a három legjelentősebb egyház – katolikus, református, evangélikus – egyaránt kísérletet tett.

Az ország legismertebb református kollégiumai a 16. század hatvanas éveiben alakultak (Debrecen, Sárospatak, Pápa), s a 17. században (Nagyvárad, Gyulafehérvár). Ezekben az intézményekben jelentős helyet kapott a természettudományos tárgyak oktatása.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619-ben úgy határozott, hogy Nagyszombatban protestáns akadémiát alapít, az iskolának 24 tanuló számára ösztöndíjat adományozott. Tervét különböző okok miatt nem tudta megvalósítani, s 1620. május 1-jén fejedelmi székhelyén, Gyulafehérvárott hozta létre iskoláját.

A korabeli evangélikus főiskolák közül legjelentősebb az 1598-ban alapított nagyszombati akadémia, majd 1667-ben megnyitották az eperjesi akadémiát. A peregrináció – az egyetemjárás – s egyben az értelmiség felkészítése jövőre hivatására tudatos előkészítő munka eredménye volt. Jól mutatja ezt Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem Gyulafehérvárról 1618. január 28-án írt levele Bojti Veres Gáspár alumnusának. „Téged arra intünk, hogy ha elmédben továbbtanuláson forogtatod, és magasabb fokú tanulmányokkal kívánsz foglalkozni, négy évre vállaljuk annak költségeit. Azt akarjuk, hogy Heidelbergből, egy vagy fél évre Paduába menj, és innen Párizsba utazván, ott fél évig maradj, s végül onnan kijöven, tanulmányutadról hozzánk visszatérj. Meghagyjuk, hogy eziránti hajlandóságodról minket mihamarabb tudósíts. Hogy ezzel kapcsolatos elgondolásunkat megértsed, azt akarjuk neked tanácsolni, hogy ne csak a teológiai, hanem filozófiai tanulmányaidat is szorgalmasan alapozd meg, hogyha majd hozzánk visszatérsz, mind Isten egyházában, mind világi ügyekben, és a külpolitikában és bármiben kívánjuk munkásságodnak hasznát vehessük, s néped és hazád számára hasznosnak találjassál.”

Bethlen Gábor fejedelem és mások javaslatára magyar diákok indultak el Heidelberg, Wittenberg, Pádua egyetemeire,

hogy diplomásként onnan visszatérve tanításnak, kutassanak, alkossanak idehaza. Az egyetemjárás irányát, helyét természetesen meghatározta a vallási hovatartozás.

Mindezekkel párhuzamosan több külföldi tudós oktatott magyar egyetemen, főiskolán, vagy működött orvosként fejedelmi udvarokban, illetve jártak természetbúvárként az országot, feltérképezték flóráját, állatvilágát, leírták folyóit (Clausius, Marsigli, Jacquin). Sokszor meg nem értés volt osztályrészük. Sokszor még a különböző oktatási intézmények sem tudták hasznosítani tudásukat, s kísérleteiket látva a kor embere varázslóknak hitte őket.

Néhányukat szinte Európa minden országa magáénak vallja. Ilyen volt Verancsics Faustus (1551–1617). Maga választotta humanista nevén Verancius Faustus-t a magyarok humanista írónak, politikusnak, a horvátok történetírónak, az olaszok olasz mérnöknek tartják. A dalmáciai Sibenik (Sebenico) városkában született, horvát eredetű családból, akik közel száz éve álltak már a magyar királyi udvar szolgálatában. Nagybátyja esztergomi érsek és magyar királyi helytartó volt. Korán árvaságra jutott. Nagybátyja nevelte Pozsonyban (itt tanulta meg a magyar nyelvet), majd a paduai egyetemen tanult. 1579–1581 között Veszprém várkapitánya volt. E szolgálat több technikai kérdés megoldása felé irányította figyelmét. 1582-ben a királyi udvar magyar titkára lett. Ebben az időben több kiváló olasz hadmérnököt alkalmaztak a magyarországi végvárak megerősítésére. Verancsics elmélyült a műszaki tudományokban.

Eredményei közül szólunk néhányról: 1603-ban levelet írt a németalföldi kormányzónak Ostende kikötőjének korszerűsítéséről. Tervrajzot mellékelte cölöpök, zsilipek és horgonyok kombinációjával. Közben megjelentette ötnyelvű szótárát (1595): „Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae”. Több munkája közül kiemelkedik a

Machinae novae (Velence 1616?), az új gépezetek illusztrált leírása. Technikai munkásságára hatással volt Leonardo szellemi öröksége. Eredeti ötletei közül kiemelkedő: az acél kocsi rugó, súrlódásos kerékfékezés, a lánchíd és szélturbina. Az agrártechnika fejlesztése fontos szerepet kapott munkásságában. Ebben egyértelmű magyarországi tapasztalata (őrőlmalom, prés, cséplés, gabonamosás, rostálás, hántolás, szítálás ábrázolt leírása). A mérnöki tudományok majd minden területének művelője, s találmányai alapján az agrármérnökök egyik első képviselője volt.

A turbina őseinek feltalálója, Segner János András (Pozsony, 1704. október 9. – Halle, 1777. október 5.) más utat járt. A lutheránus Segner család a reformáció kezdeti idején a vallásüldözés elől menekülve vándorolt Magyarországra. A Debreceni Református Kollégiumban tanult, majd Jénába utazott, ahol orvosi tanulmányokat folytatott, s mellette fizikát, matematikát hallgatott. 1730-ban szerzett orvosi oklevelet. Előbb Pozsonyban praktizált, majd városi orvos lett Debrecenben. 1733-ban Jénában tanított. Mikor 1735-ben megszervezték a göttingeni egyetemet, ő lett az első fizika, matematika, kémia tanár, s alapítója a göttingeni csillagvizsgálónak. 1755-ben Halléba került, a fizika, matematika és a csillagászat professzora lett. Segner János halléi előadását meghirdető 1755. április 27-i bemutatkozó programjában írta: „Kezdetől fogva, mióta az egyetemen oktatok, célom volt, hogy (...) gondosan felülvizsgáljam azt, amit a hallgatóknak előadhatok (...) és a téveszméket mellőzzem (...) Keresni fogom a felesleges anyag kiküszöbölésének lehetőségét és arra fogok törekedni, hogy azokat, akiket a tudásszomj hozzám vezetett, minél rövidebb úton célhoz juttassam.” (Rationen praelectionum Suarum exponit atque specimen theoriae turbinum Subinqig.)

Tudományos munkásságának elismeréseként tagja lett Pétervári, Berlin, Göttingen tudományos akadémiáinak, valamint a lon-

doni Királyi Társaságnak. Találmányai: a turbina őse (Segner kerék) malmot hajtott, kén-dioxid felhasználása gabona vetőmagvak fertőtlenítésére, fahamu felhasználása trágyázásra, foglalkozott cukor, szesz, puska-por gyártásával. A Hold egyik kráterét róla nevezték el.

A 17. századi magyarországi felsőoktatás történetében meghatározó állomás 1635. május 12., amikor aláírták a nagyszombati tudományegyetem alapító levelét. Pázmány Péter érsek – a neves hitvitázó és művelt katolikus főpap – kulturális és tudományos központtá tette Nagyszombatot. Az egyetemet alapvetően matematika tanárok képzésére hozta létre, ahol a természettudományos oktatás magas színvonalát valósította meg. Kezdetben két karral működött, 1777-ben került át az egyetem az ország fővárosába, Budára. A természettudományos oktatás szervezeti kereteinek megteremtésével szinte párhuzamosan – főleg a bányavárosokban – új technikai kultúrák terjedtek el, illetve fejlődtek tovább. A bányákban egyre több helyen alkalmaztak felvonó gépeket, s 1627-ben Selmechányán vezették be a bányarobbantás technikáját. A 18. század elején Angliában Newcomen ötlete alapján elkészítették az első atmoszférikus gőzgépet. A kontinensen először 1722-ben a Selmechánya melletti Újbányán helyezték üzembe az ezen elven működő „tüzes gépet”, amelyet 1728-ban Montesquieu is megnézett.

A bányaszivattyúk fejlesztésében jelentős szerepe volt Hell Máté Kornélnak és fiának, Hell Józsefnek (találmányukat selmeczi szivattyú néven ismerik). A szervezett képzés érdekében 1735-ben III. Károly király Selmechányán bányatisztképző iskolát alapított, amely 1770-ben akadémiai rangot kapott.

Szólni kell az 1763-ban alapított Collegium Oeconomicumról. Gr. Esterházy Ferenc kancellár 1763. augusztus 6-án Mária Terézia királynőtől egy gazdasági kollégium felállítását kérte. „Kívánatos olyan iskolának a felállítása, ahol praktikus geometriát,

számadási módszereket és térképkészítést tanulnak”, hozzáteszi: „a geometria praktika (gyakorlati mértan – N. J.) a mechanika ismerete nélkül lehetetlen.” A királynő támogatta Esterházy javaslatát, s húsz ifjú ellátásához elegendő összeggel járult hozzá az iskola megnyitásához. A különböző tantárgyak felsorolásától eltekintünk, csupán jelzésszerűen megemlítjük, hogy a matematika tanárának feladata volt a geometria, mechanika, hydraulica oktatása. Fennmaradt az első itt készült kéziratos térkép, az Esterházy uradalomról. A Collegium Oeconomicum volt Magyarországon az első olyan felsőfokú intézmény, amely a természet- és műszaki tudományokat együtt oktatta. Az oktatás nyelve – eltérően a többi felsőoktatási intézménytől – német volt. A Collegium Oeconomicum 1776-ban leégett. Az intézet, a megmentett taneszközökkel együtt Tatára költözött.

Mint említettük a Pázmány Péter alapította Tudományegyetem 1777-ben Budára került. Az egyetem tanácsa 1780-ban tette meg első javaslatát egy mérnöki tanfolyam létesítésére, majd ezt egy újabb javaslat követte 1782. február 12-én, amelyet II. József császár és király elfogadott s röviddel utána aláírta az Institutum Geometrico Hydrotechnicum alapító levelét. „Mivel általában igen nagy szükség van a földmérő, vízépítő és mechanikai tudományokra, de különösen a Magyar Királyságban és csatolt tartományokban, (...) ahol az előző századok annyi háborúja és viszontagságai után a birtokviszonyok igen zavarosak, igen nagy vidékek víz alatt vagy mocsarakká alakulva hevernek, a malomgátak rosszul vannak építve, a közutak elhanyagoltak, nyilvánvaló ezen tudományok oktatásának szükségessége (...)”

Az Institutum Geometrico Hydrotechnicum, magyar nevén Mérnöki Intézet, a mai Budapesti Műszaki Egyetem előintézménye. A Mérnöki Intézetben – ahol a tanulmányi idő három év volt – alapvetően földmérnököket, a vízi munkála-

toknál, folyó- és árszabályozásnál irányító szakembereket képeztek. Ezt szolgálták az itt tanított tantárgyak. Ugyanis többek között longimetriát (hegyek vízszintes és magasság mérése), hidrodinamika és folyók libellációja (vízszintezése), katonai méréstant és gazdasági alakok átváltoztatása (földmérés) c. tárgyakat tanítottak. Fontos helyet és szerepet kapott a rajz művészete (térképkészítés).

Már a 15. századtól találkozunk – az adott kor színvonalának megfelelő – kéziratos térképekkel. Valószínűleg Bakócz Tamás (1442–1521) esztergomi érsek Lázár nevű titkára készítette el az első Magyarországot ábrázoló nyomtatott térképet (1528).

A Mérnöki Intézet hallgatóit igyekeztek felkészíteni minden vonatkozásban a mérnöki mesterség nehézségeire. „Nem kell puhán nevelni, hanem ellenkezőleg, a mérnököknek fáradságos munkájára inkább edzeni szükséges őket” – fogalmazták meg a szervezeti szabályzatban. II. József alapító levele viszont azt is hangsúlyozta: „ezután a nyilvános felelküdt mérnökségre egy előjáróság által se vehető fel senki, aki ezen tanulmányokban kiművelve nincs.”

A Mérnöki Intézet első évtizedeinek jelentősebb hallgatói közül elsőként a Veszprém városában dolgozó vízépítő mérnök Tumlér Györgyöt, s fiát, Henriket említem. Irányításukkal a veszprémi várba vízvezetékeket építettek, majd a Marcal folyót szabályozták. 1786-ban Balatonfüreden fürdőház építését javasolták. Röviddel ezután mint budai vízépítővel találkozunk velük.

A Mérnöki Intézet kiváló hallgatója volt Vedres István (1765–1830), aki 1786 és 1821 között Szeged város mérnöke volt. Egyik legnagyobb terve: „A Tiszát a Dunával összekötő új hajózható csatorna” (1805). Mint városi mérnök, a környék számos mocsarának lecsapolási tervét készítette el. Róla Vedresházának nevezték el azt a 3600 holdas mocsaras területet, amelyet az ő vezetésével és tervei szerint tettek termővé. Nem csupán a mocsarak lecsapolásával foglalkozott.

Megtervezett egy országos gabonaraktárt, a szegedi téli kikötőt és hajógyárat, valamint a már korábban említett csatornázási terv mellett egy országos csatornahálózatot.

Beszédes József (1787–1852) az Esterházy család uradalmi mérnöke volt, s e minőségében végzett vízrendezési munkálatokat Tolna, Veszprém, Komárom, Pozsony és Nyitra megyékben. 1816-tól a Sárvíz-szabályozás igazgató mérnöke, majd irányította a Sió és a Kapos vízrendezését. 160 000 hektárt ármentesítettek. Ő irányította az első ipari célú csatornának (1833–1840), az Arad megyei fehérkőrösi Nádor-malom csatornának a megépítését, és szabályozta először a Balaton vízszintjét. Terveket készített a Fertő és a Hanság vízrendezésére.

Nagy múltú székely nemesi családból származott a legismertebb Institutum Geometricum-i diák, Vásárhelyi Pál (1795–1846). 1816 őszén szerzett mérnöki oklevelet, s lett Zemplén, majd Veszprém megye mérnöke. Huszár Mátyás mellett a Duna-felmérés munkatársa. Fő műve a Tisza szabályozási tervének elkészítése.

S a tanárok? Horváth János a fizika és mechanika, Mitterpacher József a felsőbb mennyiségtan, Dugonics András az elemi mennyiségtan és alkalmazott mechanika, Mitterpacher Lajos a természetrajz és fizikai földrajz, Rausch Ferenc a felsőbb alkalmazott matematika tanára volt, aki 1792-ben betöltötte az egyetem rektori tisztét. A következő században is kiváló tanárok működtek az intézetben. Az első mérnöki okleveleket 1785-ben adták ki geometer approbatus (felavatott mérnök) megjelöléssel. Mivel a Mérnöki Intézet a tudományegyetem keretei között működött, az okleveleket a tudományegyetem bölcsészeti kara állította ki. A Mérnöki Intézet helyiségeinek az óbudai káptalan házat, az ún. dézsmaházat jelölték ki, s vették meg. A 19. században újabb épületekben kapott helyet.

A 19. század első fele a reformkor kora, amely a nemzeti nyelv, kultúra, művelődés ügyének felkarolása mellett a technikai kul-

túra, a hazai ipar létrehozásának százada, az általunk vizsgált kor támpillérein lépett tovább.

*

Németh József (1938–2019) címzetes egyetemi tanár a hazai tudomány- és technikatörténet kiemelkedő személyisége volt. 1963-ban kapott középiskolai tanári diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán, 1976-ban a történelemtudomány kandidátusa lett. 1997-ben PhD-fokozatot szerzett műszaki tudományból. 1963-tól több mint ötven éven át oktatott a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, közben néhány évig a Budapesti Történelmi Múzeum főigazgató-helyettese volt. Évekig vezette az MTA Tudomány- és Technikatörténelmi Komplex Bizottságát. Németh József professzorra az egyik kiállítás-megnyitó beszédének közlésével emlékezünk, amelynek kéziratát még halála előtt juttatta el szerkesztőségünkbe.

Polcra való

– főszerkesztői könyvajánlók –

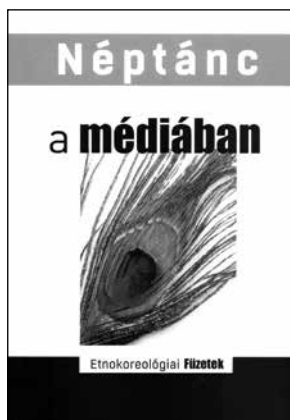
A kötet – egy 2017-es nemzetközi történelemszimpózium előadásai alapján – a Magyarországot is magában foglaló régió szovjetizálásának feltevéleit, szimbólumait és szimpptomáit járja körül. Ehhez tizenegy referátum szolgált alapul: négy magyar, két-két cseh és lengyel, továbbá egy-egy amerikai, olasz és orosz történész. A legújabb tudományos eredmények felhasználásával készült fejezetek között helyet kapott a csehszlovák-lengyel-magyar komparatív elemzést tárgyaló előadás, valamint a Szovjetunió céljai és térnyerésének anatómiája. Az egyes országok politikatörténelmi áttekintései Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia sajátosságait tárgyalják, magyar viszonylatban a paraszti alkalmazkodás kérdésköre tűnik föl. Elgondolkodásra készített Kovács Béla, Stanislaw Mikolajczyk és Jan Masaryk tragédiába torkolló pályája. A megnyíló orosz levéltárak újonnan feltárt forrásai rendre más megvilágításba helyezik az eddig tényként kezelt összefüggéseket, márpedig a gyorsan változó korabeli történelmi periódusban heteknek, napoknak, sőt olykor óráknak is döntő szerepe lehetett. A téma messze nincs még lezárva.

Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948). Szerkesztette: Mitrovits Miklós. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018. 302 o. ISBN 978-615-5674-58-7

alkajait személyesítik meg. S e szerepeket rendszerint ő maga játszotta: a *Sose halunk meg* Gyuszi bácsiját, a *Szamba* Nagyottóját, a *Csocsó, avagy éljen május elseje!* Csomai Gusztávját. Korábban, amikor még „csak” színész volt, változatos tematikájú filmek fémjelezték pályáját, mint a *Pókfoci*, *A trombitás*, az *Egészséges erotika*, a *Csók*, *Anyu* vagy a *Csapid le csaci*. Ezekkel párhuzamosan, a kaposvári társulatban szintén emlékezetes színpadi alakítások fűződtek a nevéhez (*Az öngyilkos* című Erdman-komédia főszerepében magam is láttam a 80-as évek végén, fergetes volt). Az egyes szám első személyben írt memoár hangvétele könnyed, történetmesélése ironikus, benne számos vidám vagy keserű epizóddal. Vannak miniportrék nagy hatású művészkollégákról, akik rendezőként, forgatókönyvíróként, színészként, zeneszerzőként alakították vagy kísérték pályáját; rosszat senkiről sem ír. Nem politizál, de a társadalmi légkör alakulása azért nyomon követhető, mondjuk így: a huszadik század első fele, színházi alulnézetből.

Koltai Róbert: Sose halok meg? Az első 75. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 344 o. ISBN 978-963-475-122-9

A Magyar Etnokoreológiai Társaság az MTA – Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportjával, a BTK Zenetudományi Intézetével, a Szabadtéri Néprajzi Múzeummal, valamint a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékével együttműködve *Néptánc a médiában* címmel konferenciát szervezett 2016. június 10-én, a szentendrei Skanzenben. A kötet a tanácskozás tizenöt előadásának egyharmadát tartalmazza. Kifejezetten a néptánc médiamegjelenésével foglalkozott Felföldi László *A folklór mediatizációja a Duna Mentén Folklorfesztivál példáján* c. előadásában, Péterbencze Anikó *A néptánc és a csángó motívum megjelenése a rendszerváltást követően a közszolgálati televízió hírműsoraiban* c. referátumában és Sándor Ildikó a *Megvalósult és elmulasztott lehetőségek. A Fölszállott a páva gyermek tehetségkutató vetélkedő* c. prezentációjában. A történeti dimenziót Barta Tamás *A néptánc helye a II. világháború utáni évek kultúréletében* című előadása képviselte. Szecsődi Barbara *Falusiak a kolozsvári táncházakban* címmel adott elő. A kiadvány az új *Etnokoreológiai Füzetek* sorozat első darabja.

Néptánc a médiában. Konferenciakötet.
Szerkesztette: Pál-Kovács Dóra – Szőnyi Vivien – Varga Sándor. Magyar Táncművészeti Egyetem – Magyar Etnokoreológiai Társaság, Budapest, 2019. 98 o. ISBN 978-615-5852-03-9

Ha a bodrogi helytörténeti kutatásoknak létezne bajnoksága, abban a települések között minden bizonnyal Cigánd vezetne. Erre a kötet címének első szava a legjobb bizonyíték. Ahogy a polgármesteri bevezető fogalmaz, a város történetéről „az elmúlt időszakban évente megjelent egy-egy könyv”. A mostani kiadvány komplex mű. Három tanulmányt tartalmaz, s a szerkesztő jó érzékel válogatott a történeti, néprajzi, nyelvészeti témák között. Takács Péter *Két évszázad Cigánd történetéből (1711–1914)* címmel átfogó elemzést készített, benne egyetemes és magyar történeti, gazdaság-, társadalom- és technikátörténeti szempontokat egyaránt alkalmazva. Páll István *Cigánd hagyományos népi építészet* című írásában a táj és a településszerkezet vizsgálata felől haladt az épületek alaprajzi, építéstechnikai, gépészeti leírása felé, mindezt gazdag fotóanyaggal illusztrálva. Nem maradtak ki a gazdasági és a településen kívüli építmények sem. A sort Fodor Katalin *Cigánd nyelvjárása* című közleménye zárja, amelyben saját kutatási eredményeit összevetette a témakör publikált forrásaival. A függelékben az 1960–70-es években általa gyűjtött szövegek (eredeti hangfelvételek) olvashatók.

Újabb tanulmányok Cigánd múltjából.
Szerkesztette: Viga Gyula. Cigánd Város Önkormányzata, Cigánd, 2019. 176 o. ISBN 978-615-00-6193-1

RADNÓTI Miklós

Nem tudhatom...

Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt
kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.
Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngé ága
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.
Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.
Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály,
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,
de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát,
az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg,
erdőt, füttyös gyümölcsöst, szöllőt és sírokat,
a sírok közt anyókat, ki halkán sírokat,
s mi főnről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
az bakterház s a bakter előtte áll s üzen,
piros zászló kezében, körötte sok gyerek,
s a gyárak udvarában komondor hempereg;
és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma,
a csókok íze számban hol méz, hol áfonya,
s az iskolába menvén, a járda peremén,
hogy ne feleljek asnap, egy kőre léptem én,
ím itt e kő, de főnről e kő se látható,
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.

Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.

1944. január 17.

*Rovatunk a szépirodalom mindenkori helyzetértékelő és
programadó felelősségére fókuszál, történelmi idők példáiival.*

